

Пейо Яворов

Хайдушки копнения

Хайдушки копнения

Три похода – и пред мене стоят, пропити от миризма на мешинена чанта, три бележника в оръфани черни корици. Стотини стенографически редове, писани някога с весела безгрижност или мрачни предчувствия, при масата на някой учител или върху приклада на пушката, край задимено селско огнище или под зелен хайдушки шатър в планината... И недоумение ме обзема пред пъстрата хроника на интересни приключения и скучни дреболии – сякаш ред измислици, които странно предполагат моето участие. Действителните спомени от онова време – аз ги нося в душата си незаличими; но какво общо между тях и тоя фактически материал, над който непременно трябва да поставя своето име?

Спомени – невнятна мелодия, дето нявгашната мъка звучи с облекчението на пробуждане след тежък кошмар, – дето миналата радост е нота на меланхолно ридание, защото няма да се повтори никога вече.

И това, което е пред мене, и малката негова част, която следва изложена, отразява в дълбока същност, единствено настроенията на дадени моменти – нищо друго. И следващите късове може би трябаше да бъдат наредени не по времето на събитията, а по датите на тяхното написване. Защото преживяното изобщо има реална стойност дотолкова, доколкото изразява, в един настоящ момент, утаеното у нас чувство за миналото или предчувствие за бъдещето.

Но аз препрочитам книгата си и отчуждителен скелет се възправя пред мен: няма съневидението, което беше истина, и явствува едва действителност, която е била сън...

Уви, моите *хайдушки копнения!*

Към границата

Известно е разцеплението в средата на македонските дейци, дележа им на „вътрешни“ или „централисти“ и „външни“ или „върховисти“. Междусобицата бе твърде стара, но тя избухна в опасна форма едва през лятото на 1901 година. А в началото на зимата враждебните страни бяха накарвали вече и ножовете си.

Минутата беше критическа за вътрешната организация. Макар твърде повърхно запознат с работите в Турско, аз бях определил съчувствието си. Горещата кръв на годините ми не разплиташе възелите: тя ги сечеше... Аз побързах да хвърля няколко броя от в. „Дело“ върху главите на „външните“ – и се умислих...

Всяка борба има своите театрални ефекти – и своето очарование; но това е за външния свят, който стои далеч от задкулисите мизерии. Още, всяка борба има своя отровен хашиш, своето умопомрачително пиянство; с редки изключения, това е вече за хората, които са успели да турят на карта амбицията си с целокупното и човешко естество. Аз бях новак борец, слязъл от облаците, и се прегънах под жестоката действителност.

Обаче никой не можеше да затвори пред мене вратите на Македония, дето бих разрешил съмненията си. То се знае, има известен риск – но кой ще избегне неизбежното? Тъкмо по това време се приготвяваше чета за Турско, в посока най-благоприятна при намеренията ми. И една февруарска заран, 1902 г, аз напуснах София.

Третият вечер, в една широка кюстендилска изба, при мъждивата светлина на газова лампа, ние вече престягаме цървули и подбираме оръжие, петнайсетина души – и толкова изпращачи около нас. Казват се най-сетне плоски напътствия и закачки, отварят се вратата като уста на тъмната нощ – и ето ни в път, за кого дълъг, за кого съвсем кратък. А след час време заобикаляне из трънаци и мочури, за да избегнем човешко око, ние поемаме черните гористи висини на Осоговската планина.

През голите клони на безмълвни буки се мръщят небеса, застлани от погнали се дъждовни облаци. Тихо – и спрем ли за минута, едва се долавя тъжния ропот на оковани в лед потоци! От време на време се чуе глух стон, далечно ехо от унилото виене на вълка. Аз едва разпознавам другарите си, привидения залутани в нощта. Някакъв Ташо, македонец, комуто е дотегнало да газии софийската кал и да продава вестници.

Някакъв Радой, мизиец, бивш каквото можете и не можете да си представите, ударил вредом о камък. И при синове на отвъд или отсамрилската бащиния, игра на всевъзможни ветрища.

Заваля дъжд, съгъстиха се тъмнини като в рог, подеха стенание усоните, сякаш погребална песен за света. – Ние падаме и ставаме, измокрени до кости, без да се виждаме един друг. Аз изгубвам единия си цървул, вървя бос и кърви обливат ногата ми. Най-сетне прекапваме от усилие и почиваме на всеки стотина крачки. А сложим ли се – в тиня, камънаци и дето попадне – веднага ме унася мъчителен полусън...

След два дни почивка в колибите на с. Сажденик, под самата граница, ние потеглихме отново напред. – Граничните снежни върхове, подпрели вечерни сиви небеса, стоят умислени пред онуй, което виждат в двете царства, разделяни от тях. Направо пред нас е турската кула, при която ще минем без опасение, защото войнишкия пост е на зимна квартира далеч в полето. При все това лицата на всички ни имат еднакво тъпо напрегнато изражение.

Подир час време студен вятър от север продра мъглите в небето и луната се показва безучастно усмихната, да ни погледа забъхтани до гърло в снежни насипи. Размахват клони случайни борики по заледени подпеси, като че викат зверовете, чиито следи личат наоколо, да се оплачат от нашите зъби и нокти. Вече на върха, ние достигахме тичешком срещния край на малката равнина и се надвесваме над бяла пропаст.

Аз погледнах надире към България: там дойдох на божия свят, там оставях и всичко мило. Пред мене беше Турция: там отивах да търся криле, а можех да изгубя и глава. Нажежено желязо се завъртя в гърдите ми – и замръзна. То беше миг на ужас, веднага последван от ледена покорност на съдбата...

Сетне аз подвих кепето под себе си, прегърнах пушката – и полетях като гургите седешком надолу.

След месец скитане от село на село, като стоях и един ден пленник на „върховистка“ чета, аз напуснах царството на султана и се върнах горещ „централист“.

* * *

В България аз продължих с момчешка екзалтация работата си против домогванията на външните чрез вестник в София и чрез публични събрания из провинцията.

Но през есента противниците ни направиха своя опит за въстание в

Джумайско и Петришко. Запъплаха бежанци към България и целия тукашен свят извика против нас. Ония, които вчера ни съдействаха в борбата, днес ни зовяха предатели. Всички искаха от вътрешната организация да подеме наченатото и да развие знамето си. Адвокати и бакали декламираха по митинги: Македония да пламне, да гори! – Те нямаше какво да изгубят...

Партизанин и работник на вътрешната организация, аз винаги бях честен пред съвестта си. Но изстъплението на тълпите по мегданите ме дразнеше и предизвикваше. Разбира се, от мене частно нищо не зависеше, но, противник на върховно-комитетската акция, нима главата си жалех? И аз тръгнах.

...Да, то беше в началото на януари, 1903 година; – ясното студено утро ни засвари на път из рилските пазви. Трийсетина души въоръжени хора, сподирени от шест коня, натоварени с меланит, ние следим линията на Белия Искър, заспал под ледовете. Замръзналия одръжлив сняг хрущи под нозете ни и сякаш крила ни носят по лекото нагорнище. Делчев, който върви пред мене, току се обръща засмян и ми пожелава „добър час“.

Слънцето, чиято слаба топлина съвсем не беше нужна, за да бъдем цели в пот, правеше деня великолепен. Поледения сняг отражаваше лъчите в милион алмази, като че искаше да ги прелее в нашите души.

Късно след пладне ние сме вече под сама Демиркапия, покрита от снеговете, прилична на гигантско седло, заметнато с бял плащ. Ще се изкатерим вдясно от нея и ще прехвърлим в Турско. „И ще се разпръснем там на работа, и ще ни понесат вихри по македонски поля и долини.“ – Додето почиваме и обядваме, високо над нас по стръмнината се появяват сенките на двама хора, които слазят откъм границата. Ето ги, те са вече на половин километър, виждат ни и спират. Но един заплашителен знак им помага да разберат, че трябва да дойдат.

Мъж, с превързан разбит нос – и жена с изхапани бузи. Те са бежанци от разложкото село Белица, които се отскубват от ръцете на аскера, като оставят малки деца на божите грижи. Откриването на оръжия в селото е причина на техните и общи селски нещастия: грабежи, изтезания и безчестия.

Аз слушах с обикновеното човешко състрадание, като намирах голям интерес да се заглеждам и в лицата на другарите си: ето тоя легендарен Делчев, който разпитва не толкова за щетите, претърпени от организацията, колкото за личните патила на хората, и в очите му бликват сълзи. Ето по-нататък един театрално настроен момък от свободна

България, който ще влезе в Турско за пръв път и който нарежда с изкуствен огън отвратителни попрыжни. Ето и тоя изсъхнал Кара Васил, нявга мирен селянин в Кукушко, който възкликва: „С кремик да те дерам, турчине!“ – и без да го слуша някой, почва да разказва своята „жална“ история. Още по-нататък стои един пройдоха – онзиденшен „комита“, вчерашен софийски метач, днее пак с пушка, утре пак с метла, – който се взира ухилен в раните по лицето на жената и смига някому.

Ние посочихме на бежанците пътя към Самоков и потеглихме нагоре към границата.

Спокойно в своите необятни ширини и загадъчно в своята ясна бездънност се разстилаше небето на краткия зимен ден. Тълпата бели върхове дигат чела един през други, сякаш да надзърнат по-харно в това небе и да узнаят потулените в него тайни. Но ето ги зару-менели от суетно усилие при последните лъчи на слънцето, което разтяга карикатурните ни сенки. А ние, шепа хора, пръснати като мухи по снега, кретае подир своята амбиция или детински чиста любов, подир своята ветреност или животински дива омраза – или вълчешки изгладнял стомах.

И все пак един идеал, породен в недрата на обществения живот, зрее в зависимост от неговите нужди и събира отделните ни старания, независимо от нашите интимни мисли и чувства, желания и побуждения – идеал, който тегне като огромна скала върху плещите на цял народ и който ще стане жива действителност – да роди нови идеали, за нови общения.

Ние достигнахме върха и пред очите ни се откри широката разложка котловина, триъгълник накъдрен с хиляди малки възвишения. Преградена югозападно от настръхналия насреща ни Пирин, източно – от бледния при западното сияние Доспат, и под нас – от величава Рила, тя ми напомняше море, замръзнало в минута на вълнение. А рядката вечерна мъгла, отразила и черния пирински масив, и белите рилски гърди, покриваше цялата картина с паяжината на тъмнопрозрачно було. Аз посочих на Делчева, изправен до мене: „Виж, Македония ни посреща в траур!“

И дълго ние се заглеждахме нататък, всеки унесен в своите мисли. Аз бях спокоен и дори весел, с усеща-нията на човек, спечелил някакъв съдбоносен облог... Делчев стоеше нервен и мрачен, с вида на човек, застанал пред смъртния одър на мило същество.

Другарите оряха вече снега надолу към празната „семковска“ казарма, в която щяхме да заместяваме през нощта турския аскер. „До виждане!“ – извиках аз към България и свалих шапка. „Няма да я видя!“ –

махна ръка Делчев, без да се обърне... Но слизайки подир отминалите другари, никой не мислеше, че случая ще направи да наричам случайно-то едва ли не предчувствуване на предопределеното.

Подир четири месеца, в началото на мая, аз пътувах обратно. В торбата ми лежаха дузина броеве от хектографиран „вестник“, който издавах залутан по селата с един преписвач. По чудо бях изхвъркнал со шестима другари из кръстосания осемчасов огън на паплач аскер и башибозук. И носех потвърждение на слуха за ужасите, настъпили в Източна Македония след солунските атентати. Делчев почиваше вече в земята.

* * *

Когато пристигнах в България, смущение обземаше всички тукашни кръгове. И това бе много естествено, щом целия македонски побуден свят – свещеници, учители и пр. – изпълняше турските зандани.

Населението, лишено от „легалните“ си ръководители, обръщаше вече поглед единствено към „нелегалните“ подпалвачи. Аз реших, че три-четири дни почивка на свободна българска земя ми е предостатъчна. Всяка работа има хубави минути на пълно опиянение, през които човек се обръща на обикновен автомат, поставен в движение от чужда ръка...

Ето и последния час на моя последен ден в София: мирна вечер след внезапен летен дъжд. Слънцето се показва над Люлин, да се усмихне на земята и да обещае златно утро. Бистри капки лъщяха по свежата зеленина, като сълзи на девойка подир хубав блян – сълзи без причина, каквито само младостта пролива. И лъхът на топлия ветрец ги брулеше и сушеше, как-то страстния шепот на любим мъж изтрива следите от потайната скръб на влюбена жена.

Аз вървя из улиците, кой знае накъде запътен, и се мъча да заглуша с мисъл за тръгването си парливото чувство, което ме обзема. А гърдите жадно поемат наситения с изпаренията на цветята въздух и сърцето гори в едно колкого приятно, толкова и мъчително копнение.

Съвсем ненадейно женски глас ме повиква на име – и когато подигнах глава, почти с учудване видях, че съм току пред позната къща. На прозореца стоеше облакътена девойка, с която се бях отнасял дотогава само като с подраснало симпатично и хубаво момиче. Притиснала с ръка над челото си непокорни къдрици от буйни руси коси, тя съобщаваше задъхано, че е сама.

При последната дума, казана с трепет в гласа, девойката пребледня като платно и все тъй бърже пламна като божур. Но когато аз още стоях

на тротоара в двоумение, тя ме изгледа сякаш изненадана от нещо. Стори ми се, че небесносините и очи, в които видях мимолетен укор, потъмняха от вътрешна мъка. – В къщи подир минута аз я чувствавах в прегръдките си тъй, както се чувствава най-близко същество, търсено от години – и случайно познато сред навали-цата. А тя се притискаше трепетна на гърдите ми и шепнеше своята детски наивна и припадъчно смела изповед.

Вън едва се здрачаваше, но полумрака в стаята бърже гъстееше наоколо ни, като че любопитен да чуе всяка дума, казана между нас. Ту бавно, ту поривисто, устремила поглед над челото ми, сякаш загледана подир своята мечта, девойката продължаваше да шепне:

– Аз мисля, че те обичам, защото трябва да вървиш. Защото трябва да умреш...

Неспособен да проумявам, аз чувствавах само невероятния смисъл на тия думи и тънех в упоителна сладка горчивина.

Млечното сияние на отминалия ден още траеше на запад – и Витоша, чиято по-голяма част се виждаше от прозореца, изглеждаше в кристалната дрезгавина като някой великански гроб-на векове и поколения. А по склона и се виеше лек облак с очертанията на коленичила човешка фигура, която навежда глава да припадне на земята. И неравното дихане на унесената девойка гореше лицето ми.

– Ще легнеш, дете никой не те е обичал и дете никой те не знае. Ще лежиш, дете никой няма да те спомни...

Цял блаженство и страдание, аз изпитвах върховно щастие в една върховна злочестина.

Изведнъж в съседната улица засвири музика: там изнасяха необикновено закъснял мъртвец. Потресна беше погребалната мелодия в спокойствието на вечерния час. В нея се чуеше и дивия писък на ужаса пред смъртта, и горкия стон на отчаянието подир съкрушените надежди. И още – някакъв безумен протест и някаква безцелна молитва, изтръгнати едновременно из дълбочините на човешката душа.

Изненадани и смутени на мигновение, ние се притиснахме стремително един към друг. После, стори ми се, че и двамата се разтопихме и сляхме в една единствена сълза, която се изпари в обгърналата ни тъмнина. Стори ми се, че и двамата се превърнахме на едно единствено рида-ние, което звучеше, без да наруши гробната тишина около нас.

А в това време музиката завършваше с гъстия хохот на барабана – сух демонически хохот, сякаш вън от света и над света...

Подир три дни, четирийсетина души, последвани от още толкова

преносвачи на всевъзможни материали – ние осъмнахме пак из рилските самоти, вече близо към границата. В дружината имаше бивши училищни инспектори и закалени сред кръвнина харамии, бивши съдии и забегнали от полковете си офицери – и всичко нужно за някоя игра „на държава“. Пет-шестима души в групата се тъкмяхме за върховно начальство на тъй наречения „четвърти революционен окръг“, който обземаше северната половина на Солунския вилает.

Лятото представя сравнително по-големи удобства за пазене границата – и ние, да заобиколим от по-далеко турската стража, поехме най-мъчнодостъпния граничен връх. Разнебитени от умора, на пладне слънцето ни грееше вече сред неразтопените още снегове. И далеко зад нас, през главите на по-ниски върхове, се откриваше равнината, чиито пътища бяхме напуснали. Но в друга посока летяха моите мечти – и буден сънувах:

...Ранен в гърдите, аз лежа под шарената сянка на млади буки. Кръв ме облива, болки ме пронизват – и коленичили другари полагат усилие да облекчат страданията ми. Те виждат, че труда им е напразно, а врага е близо, защо губят време! Другари, оставете ме, и сам ще умра.

– Пазете се! – креснаха няколко гласа изведнъж; сепнат, аз обърнах глава и погледнах в пропастта, останала зад мене. Един преносвач, селянин из Неврокопско, беше полетял надолу – и след малко се виждаше само някаква черна дрипа, която правеше невероятни скокове по снежната отвесна стена. Най-послед той се изгуби, където стенеше планинската река, забъхтана в камънаците.

С глъчка и окайване на падналия ние продължаваме да криволичим нагоре – и пътя ни върху замръзналите снегове става по-чист, но и потруден. Съвсем обикновени могили изглеждаха вече зад нас цяла тълпа върхове, прошарени с мрежа пътеки от хората, които са дирили топливо по студените им висоти. И докато другари намираха време да се заглеждат на-татък бог знае на какво удивени, аз вървах с наведена глава, забравил целия свят.

...От изгубването на много кръв ме обзема дремотна слабост и едва мъждей у мене съзнание, че края ми ще настъпи со заник слънце. Предвечерния зефир въздъхва сред гората и погалва лицето ми, а приятно топъл слънчев лъч ме целува крадешком през разлюлените листи по челото. И мигновено създадена илюзия ме тласва към отчаяно усилие да разтворя приг-ръдки. Но последна струя кръв нахлува в гърлото ми – и дохожда последната минута, най-страшна от страшните, за да се успокоя навеки...

– Помогнете! – чувам аз отново ненадеен вик току зад гърба си, направлям инстинктивно няколко бързи стъпки напред и като се опомням, поглеждам надире. Бай Наумов, софийски публицист, родом из Турско, беше полазил върху един заледен подплес. Оставил жена и деца, той идеше с нас да отбие отечествен дълг – и сега висеше над ужасен в дълбините си улей, окачен с поледени кремъчни ръбове. Но той излезе по-честит от неврокопчанина.

При спомени и разкази за подхлъзвания и вратоломни падения ние продължаваме пътя напред и приближаваме върха по едва наклонена равнина, покрита с гладкото стъкло на поледицата. Тук постоянните ветрища не бяха оставили ни следа от натрупаните подоле снегове – не беше за човешки крак това приоблачно хорище на стихиите. Падат и стават, и отминуват другари, като някакви сенки пред очите ми.

...Простира лятна нощ над планината своя звезден плащ, гората подема тъжовен напев, излизат от потайни леговища хищни вълци ишакали. И ще изчезне всяка следа от мене в робската земя, дето никой не ме е обичал и дето никой няма да ме спомни. Но когато беломорски вятър отнесе към север пресния дъх на ранната южна пролет, ще затъгува там една душа – ослушана да чуе от него заветната ми дума. И ще въздъхне тя по оногова, когото обичаше, защото ще легне в безкръстен гроб, и който умря, без да знае някой гроба му...

– Още малко, стъпвай внимателно! – засмяха се насреща ми другари, стигнали вече на границата и спрели да починат. Някои от тях, повечето селяни, обръщат глави ту наляво, ту надясно и се взират глупаво умислени, сякаш да разпознаят нещо съвсем близко и пак неизмеримо далечно. На друга страна група интелигентни патриоти решават някой въпрос и току секат въздуха с енергични ръкомахания, посочвайки към Българско и Турско. А по-нататък сред купчина шеговити зрители двамина младежи декламираат нещо и разтурват камъните на пограничния стълб в името на всемирно братство. Пъргави идеалисти, най-сетне те снемат последния камък на междуособието от гърба на човечеството и простират измръзнали ръце към слънцето, едва видимо като петно в небето; – към слънцето, премрежено от гъсти мъгли, обърнало гръб към земята!

Аз заобиколих всички, подех се върху скалистия купол на върха и преживях онова горко уединение, което трябва да изпитва душата, щом напусне плътта. И сякаш увиснал между небето и земята, аз чувствувах своето усамотение като частица от самотията на въздушната пустиня. Подир минута, при налетелите мъгли, тая велика самота се гърчеше

като душата ми сама в себе си и плачеше с град-сълзи сама над себе си. И тия сълзи, струваше ми се, бяха същевременно и мои...

А когато другарите, слизайки в Турско, ме повикаха, аз тръгнах не-съзнателно подир тях – и това ми беше доста странно. Видя ми се, че всички тия хора, които вървяха надолу, са навързани един за друг, вързани и с мене. Кой са те, къде отиват и защо ме влачат?

* * *

Подир два месеца кръстосване из Пирина аз щях да тръгвам начело на една чета за Драмско. При заминаване обаче много работи ме предизвикаха да кажа няколко горчиви истини пред „горския“ комитет на окръжието и да хвана пътя към България. А в душата ми още траеше пълновластието на тъжния образ, който продължаваше да шепне своята нежна и жестока изповед. Но сякаш тоя образ беше от някой други свят, неговата реалност в действителността не ме интересуваше вече.

Пристигнал в София, на втория ден аз видях сред улицата оная, която ме изпращаше да умра. Тя не бе сама – и глухо произнесе името на мъжа, с когото вечерта щеше да отпътува може би завинаги. Аз я гледах едва ли не като чужда и не разбирах защо побеляха устните и от вълнение, какво говореха очите и, пълни с толкова молба за състрадание.

Само една златна къдрица, изпаднала от косите на младата жена, се развяваше изпод широката и лятна шапка и поглъщаше моето внимание. Мъжа, който говореше нещо с обидно прекалена учтивост и същевременно впиваше ехидни погледи в жена си, почти не съществуваше пред очите ми. Пред мене оживяваше майската вечер след отминалия дъжд – и девойката на прозореца. Тя притискаше над челото си непокорни къдрици, отделени като тая сега от разкошните и коси – и зовеше. Подир малко аз я усещах на гърдите си цяла трепет и устните ми дишаха всичкият пламък на младата пролет. Сетне вече идеше нещо, което в тая минута правеше да тръпна – нещо мрачно и страшно.

Златната къдрица на младата жена, развяна изпод широката и лятна шапка, ме освобождаваше от една магия. В стройната фигура, която стоеше пред мене с изгледа на олицетворено съкрушение, аз познавах, като през чезнеща мъгла, същество близко. В името на живота и младостта, в името на всички майски вечери, в името на взаимната наша любов тая жена ми принадлежеше!

Но мъжа посегна и хвана увисналата къдрица, за да я тури под шапката на жена си. И сякаш чак тогава ми стана ясен смисъла на отчаянието, изписано по нейното лице. Стори ми се, че дългите пръсти, които

прибраха къдрицата, потънаха в сърцето ми като железни острила. И то се преви разкъсано между тях.

Аз тръгнах сам по улицата нагоре, без да зная къде отивам. При един завой бяха струпани голям куп дърва и върху тях се изкачваше три-четиригодишно дете. Едната нога на детето пропадна между дървата и то поиска да стъпи по-здраво с другата, но късовете под нея се разместваха и събориха. Увиснало върху купа с грозно извита нога, детето нададе остър писък и веднага изгуби съзнание. Аз бях редом с него и като направих стъпка настрана, отминах нататък.

Около два часа обикалях аз в лятната жега по улиците и главата ми тежеше вече като наляна с олово. Нозете ми сякаш потъваха в камъните на пътя и сам каменеех. Само ехото на притъпеното чувство се обаждаше в гърдите ми: ако всичко това беше един сън!...

Когато се озовах най-последно към пипинерата, светкавици режиха обличащите над града. Аз влязох в трамвая при Орловия мост. На предната платформа един поп и един офицер завършваха някакъв шеговит разговор. В компания с ватмана и кондуктора, те се кикотеха от все сърце: „Не, приятелю, не, всяко нещо е от бога“. – „Не, отче, не, бог нехае в земните работи.“ Аз минах помежду им и като прекосих вагона, излязох на втората платформа. Там стоеше блед и мършав човек в зимно палто сред лято. С дълбоката съсредоточеност на философ и с безмисленото изражение на идиоттой разглеждаше някакво червейче, което държеше върху дланта си.

Да бъда сам, аз възвих надире в празния вагон. Ехото на изстинало чувство вече замираше в гърдите ми: не е ли това един сън.

И то беше сън. Тебе, която чакам, теб виждах аз в оная, която си отиваше...

Гръмотевици заглушаваха шума на трамвая, едри капки дъжд биеха дебелият стъкла на вагона, небето плачеше над земята.

Весело начало

Аз ще раскажа забавителното начало на мојата „хероическа“ кариера, като спра на тој весел и тъжен за спомняне 10 февруари 1902 година.

Ние сме минали границата едва преди 3–4 дни и патуваме навътре. Тая нош на съмване пристигнахме в село Гърлено (Кочанско) – 13 души, – фатално число. Една къща върху гол рът, заедно с една плевня и кочина, съставяваше отделна селска „махла“, половин или цял час далеко от други „махли“. Вече е след пладне. Ние сме се наспали и шумим всички наедно сред дима на огњя и цигарите. Един се кърпи, втори поправа цървулите, трети чисти пушка, четврти пуща шеги или тананика некоя песен. Изведнџ в етаята се втурна другаря ни Григор Попов, разградчанин, с разпасан пояс, прехвърлен на шия.

– Кавалерия, турска кавалерия!

Силно изненадани, ние се натъкмихме за половин минута. Втурна се и една баба, хазайката:

– Боже, изгорехме! Боже, турците, боже!...

Ние се изсипахме навън и заехме пълзешком позиции на 20–30 крачки от къщата, зад разпилените по рѣта едри каменни блокове, сякаш нарочно приготвени за нас. На изток и север се откриваше широка равнина, от която ни делеше малка, но пропастно вдълбана река. На запад и југ се възправяха голи и ле-систи висоти. Из тяхната гњка се появи „неприятеля“, преди още да се настаним зад камънаците. Те бяха деветима суварии арнаути, които навързаха конете си зад къщата и влязоха там, дето се бяхме разполагали преди две минути. В очакване да бъдем нападнати, ние пълзим – един насам, друг нататџ – по съседните позиции и споделяме впечатления, недоумения и предположения. Ето при мене Васил Попов, старозагорчанин, 24–25 годишен момџ, бивш учител из македонските села, којто ще се отдели в Малешевско с част от момчетата като районен войвода и агитатор. Аз поглеждам часовника си.

– Колко е? – пита той.

– 2 и 40.

– Мм – рано. Ако се заловим, ще имат време да повикат аскер.

Но друго мисля аз:

– Васка!

– Що?

– Ако ме убият, виж какво ще те помоля – ако ме убият... аз не искам часовника ми да падне в турски ръце! Още повече, че не е мой, а ми е даден да си служи временно... Знаеш ли, тоя часовник бил купен през 1880 година за 84 лева!

– Брей! Чакай да го видя!

– Чужд е, а пък не се досетих да го повърна. Така че, като ме убият, ето на, ще го намериш тук, отвътре в антерията. Когато идеш в България, ще го върнеш...

– Ами кому?

– Аз казвам адреса.

– Ще забравя! – отвръща Васил с най-голяма сериозност.

– Дай тефтерчето.

Бедния Васил! Той не знаеше в тоя комичен момент, че нявга аз ще се смея горчиво, защото ще се смея сам. Подир една година ние пак се лутахме из Македония – аз отсам, а той отвъд Вардара. Една пролетна нощ, пак така с другари, Васил бива изненадан от турци в битолското село Баница. Неприятелския залп го посреща на излизане от къщната врата и той пада пронизан от няколко куршума...

Подир малко се подаде хазяина, като пъдеше пред себе си невидими кокошки. По тоя предпазлив начин той приближи и ни каза, че сувариите се разположили да ядат. Една раница, Григоровата, и една кама, не помня чия, бяха забравени в къщи. Бабата ги прибрала пред очите на арнаутите. Озъртайки се в още неиздимения тютюнев дим, те се задоволили само да кон-статират:

– Бабо-о, не арни люге шетат по вас... Пали, пали огина, дай яйца...

С почти равни сили, както бяхме, „врага“ не посмя да ни нападне и се престори, че нищо не вижда. И ние тръгнахме надолу край реката, като оставихме по брега за наблюдение само Никола Савов от Белоградчишко, бивш фелдфебел, в дълго кепе и кожена шапка, приличен на овчарин. Далечно из полето кръстосваха пешаци, а на двесте крачки отнас премина и един конен турчин. Но никой не можа да ни забележи. Савов маневрираше горе и командуваше движението:

– По-тихо, нещо ми се вижда из драката. Бърже напред, няма нищо... Хе татък вървят хора... Чакайте да видим накъде...

Уви, подир един месец Савов загина со шестима другари почти на същото място. Заобиколен от многоброен аскер, той не бе честит да изведе дружината си, както нас сега.

Към 5 часа, вече по здрач, ние достигнахме друга гърленска махла върху голо бърдо – пак една къща, плевник и стърга за овце. Там намерихме царевичено брашно, попарихме го в солена вода, нагълтахме се бърже-бърже и тръгнахме към друго село.

Редицата ни се виеше из нощните мъгли по ридицата като някоя въсеница. Подир 2–3 часа изнемогата бе обща. Ние поехме една висота, която ми се видя безкрайна. Без каква да е болка, аз почувствувах лявата си нога изтръпнала и мъчно подвижна. Опиavam горната бедрена част: подутото и твърдо.

– Сега я оцапах! Васка!...

– Фу, изтрепахме се днес – мърмори приятеля ми и поема дъх дълбоко; – ти умори ли се?

– Остави умората, ами друго, по-лошо! – съобщавам аз с отчаяние.

– Хъ. Що?

– Схвана ми се ногата. Отекла.

Васил пипа в тъмното:

– Брей, брей, що е това! Твърдо като камък. Боли ли?

– Не. Чудно. Не боли.

– Хай дявол да го вземе, как се случи!

– Ето, не мога да пристъпя. Няма друго спасение, ще се застрелям. Защо да преча на другите, па и сам да се мъча!

Дружината се трупа около мене. Съжалението е общо. Всеки иска да бъде лекар. Консулта решава един масаж. А между туй аз съм разпасал вече километрически пояс. Двама запретат ръкави и чакат. Аз правя страдалчески гримаси, готов да завайкам.

– Къде бе, къде е?

Пипам – спаднало. Господи, възможно ли е! Тук затекло, там затекло, най-после го намирам в джеба на панталона си. Магесниците, които някога се забавляваха с високославния ламаншки рицар, днес бяха насочили злобата си върху мене. Те превърнаха отока в една „изгубена“ кърпа за брисане лице, чифт вълнени ръкавици и още някои дреболии. През деня, като се прибирахме набърже, аз съм натурял всичко кой знае как в тоя джеб, който никога не ми служеше, защото бе всякога покрит от пояса. Края беше един гръмовит смях, като забравихме всяка предпазливост.

След полунощ ние стигнахме гонения пункт и се нахвърляхме почти един върху други в една тясна стаичка. Калканджията, славен хъш, одринчанец, ме дръпна за кепето:

– Легни до мене, ще ти кажа нещо.

И той почна да ми разказва един от многобройните си „масали“ за Павле-кап'тан, оригинален наш другар, като същевременно работеше нещо с ръце. Подир малко той подава в тъмнината:

– Дръж. Виждам, че не те хранят трици.

– Но... какво е това!

– Яж бе. Като не виждаш с очите, гледай с устата. Икрам ти правя, обелено го давам.

– Яйце! Отде го взе, Калканджи!

– От последната станция. Двенки: едното тебе, едното мене. Бяха в полога на кокошките. Свар их ги с попарника.

– Ами че как? Нито се бавихме, нито те видях до огъня.

– Язък, такъво мнение ли имаш за мурафета на Калканджията?

– Коцкар!...

Ние спим, протегнали измокрени нозе към огнището. Насъне аз чувствавам силна болка в нещастната си лява нога. Но тоя път безпокойството е доле. Огъня не само изсуши, но и спържи цървула ми. Аз се понадигам в просъница и протягам ръка. Тук, там – най-сетне намирам кукичките, развивам вървите и захвърлям изутия цървул. Почти успокоен, аз заспивам отново. Но сутринта, като се изправих, ногата ми бе обута. Щом я видях, тя пак ме заболя. А Георги Данчев, варненец, бивш юнкер, търсеше цървула си по всички ъгли:

– Гледай, гледай. Кога съм го изул!

Ние бяхме разменили нозете си, но не разменихме и съдбите си. Защото подир няколко дни аз бях пленен от „върховисти“ и после освободен. А подир месец, също тъй заловен, Георги бе съсечен. Разменихме нозете си – да бяхме разменили нещо повече! Впоследствие другари бяха почнали да се удивляват на моя „зар“. Най-голямата опасност се превръщаше край мене в щастливо приключение...

* * *

Като свършвам хрониката на тоя ден, аз трябва да представя на читателите си един другар, когото поменах негде по-горе. Тряба да направя това, защото съм го обещал. Другаря беше чул от по-интелигентни другари, че аз съм пишел „книги“ И той питаше:

– А, яхо, ке пишуваш ли и менека у некая история?

Прочее, имам чест: капитан Павле или Павле-кап'тан! Роден е негде в Ениджевардарско и наглед няма повече от 37–38 години. Глава конска, с червена хахамска брада, но почти без мустаци. Телосложение на козел през гладна зима и ръст по-долу или по-горе от среден, според

опасна или безопасна минута. Павле е започнал своята кариера като лют харамия, достига главатарско звание и получава титула „каптан“. Явява се обаче революционната организация, главите на харамите почват да падат и някои от тях побързват да станат „народни“. Така Павле-кап'тан минава под заповедите на „даскалите“, проклинайки ги в душата си, че му са отнели „хлеба“.

Той влязъл като редник в ениджевардарската чета и тръгва из околията – всякога ропотен, че няма поне да коли, да коли...

От това време е останал да се разказва един-единствен подвиг на капитанина. Четата огива по работа в някое село. Стопанина на къщата, в която били настанени четниците, се оплаква, че баща му, стар свещеник, лежи в полусъзнание вече месеци наред:

– Дано умре по-скоро; измъчихме се!

Павле-кап'тан излязъл тихичко навън и се показва на вратата, дето болния лежал сам, повален от апоплексия. Застава Павле на Прага и улавя дългата си калъчка смъкната от някой убит турски заптия:

– Брр! – пръхти той с уста, както пръхтеше всякога, за да внуши страх, и потегля калъчката една педя навън.

Попа трепва изненадан и гледа умолително.

– Бррр! – пръхти Архангел-Гавраил още веднъж и измъква калъчката дополовина.

Попа прави уплашено движение, сякаш би желал да бяга.

– Брррр! – гърми душегубеца трети път и изважда калъчката цяла.

Попа, неподвижен толкова време, подскача от мястото си, но душата му изпреваря да отлети. И нашия херой се връща при сина:

– Оди, яхо, оди гледай, па дай муждето!...

– Така скитва Павле-кап'тан една-две години, додето се наслушва от ходили другари за чудесата в свободно „Бугарско“. Той почва да куцука от „ревматизъм“, вечния четнишки предлог, и получава „безсрочен отпуск“ или уволнение „по временна негодност“. Но няколко гладни интернирвания по четирите краища на България изцервяват ревматизма – и ето капитанина назад, в неособно капитански каяфет. Той е облечен с демикотонена антерия и арнаутски чешири, с пристегнат виненоцветен пояс. Черна „китена“ шапка с високо дъно, прилична на фес, едва се крепи на грамадната му глава На шапката лъщи жълто металическо лъвче, откраднато от някой „върховист“ по софийските ханища, защото нашите чети нямаха никакви патриотически знаци. Два реда патрони, кръстосани на гърдите, и трети ред върху пояса грееха от чистота като три златни змии. Но горната дреха – ох, тя една компрометираще

всички изредени хубости! Кепетата бяха твърде малко и Павле, в очакване да бъде снабден по-късно, носеше дълго черно палто или по-право, остатъците на нявгашно палто. Тия остатъци се състоеха от два ръкава, съединени с един продупчен гръб, плюс няколко парцала, виснали отпред...

Спрем ли в някое село и отпочинем ли добре, Павле-кап'тан седне наред стаята по турски, сложи дълга мартина в полата си, опре дясна ръка върху коляно – с лакът навън, по бабаитски – и заситни тънко-тънко на някакъв хороводен манер:

– Не си ли я жалиш
старата маця,
Павлета хо,
кап'танино!

И сетне отвърща с дебел глас, като че подражава мечешки рев:

– Моята е маця,
гора зелена,
момчиня хо,
юнаци мо!

И добавя: – малешовски-и, – защото голяма част от присъстващите ще останат в Малешевско.

Сетне за булката:

– Моята е булка
енкана пушка!

И удря приклада на пушката си.

Сетне за сестрата:

Моята е сестра
остра калъчка!

На тая дума песента се прекъсва с дълбока въздишка. Певеца се обръща към най-близкия слушател:

– Калъчка... я без калъчка и без рувел, я съм чуляк без ръце, ях о!

Калъчка никой не носеше и Павле нямаше кому да завижда, но неколцина тровеха душата му с револверите си. Той отпущаше глава и

дълго мълчеше, унесен в някакъв харамийски сън, за да направи ненадейно движение, като че вади калъчка да умори десет попа:

– Брр!... бррр!... брррр!...

А нощем, когато се движехме в по-широка пътека, Павел излязаше отстрана с кривната шапка и маршируваше, оглеждайки редицата. Някой се спъне и политне или падне, и той дотърчи.

– Оди право, яхо, оди право!

Така при тоя, при оня, додето някой по-нервозен разбие капитанските илюзии с един ритник в коленете...

Групата отиде в Малешевско и се раздели на три части. Едни останаха там с Васила Попов начело, други се върнаха в Кочанско с Никола Савов, а трети отминаха по-навътре, в Поройско, с Михаила Чаков, ениджевардарчанин, бивши учител. С последните отиде и Павле-кап'тан като земляк на Чакова. Но през една нощ той избягва от четата и отива по разбойничество към родните си места. Там организацията сложи немилостива ръка върху него – мир на праха му!...

* * *

А сега, за симетрия, ще разкажа и края на тая си първа или „пробна“ разходка из Македония – връщането. Освободен от върховистки плен, аз се упътих към България и приближавах границата. Ето ме в една махла на село Ильово – пак уединена къща на гол рът. За да не ме виждат децата, хазяите ги бяха махнали негде. Хазяина ореше наблизко, а хазяйката отиде на гробищата, понеже деня бе великопостна задушница. Аз лежа край огнището и чета „Фауста“. Изведнъж, недалече пред къщната врата, някой се развика на български език с турски акцент:

– Йован, Йован, нема те бре! Йованице...

Аз се надигнах и погледнах през полуотвора вратата. Идеше селския пъдар – турчин, – понеже Русия и Австрия не бяха ни облагодетелствували ош с тъй наречените „пъдарски реформи“. Окачил мартинана рамо и натъкнал касапски нож на пояс, той беше само няколко стъпки пред къщата. Аз мигновено намерих единственото скривалище – зад вратата, дето се притаих с револвер в ръка.

– Ани те, бре чорбаджи – чорбаджийке!...

Той бутна вратата, пристъпи с единия си крак вътре, без да ме вижда, понеже ни делеше тънката дъска, и промърмори:

– Йок кимсе бе.

Цял-целеничек внимание, обзет от една-единствена мисъл – да го застрелям, щом излезе пред мене, аз се задъхвах, подпрял въоръжена и

полуподигната дясна ръка с лявата. Но в това време лавна кучето откъм нивата, дето ореше хазяина, и поляка отстъпи.

– Жити бога, Йоване, дека си, оти се гушкаш!

– Ела, ела сам – викаше хазяина – ела. Ху, ху, гужук! – крещеше той и на кучето да престане.

И турчина отиде нататък, разправяйки високо „гайлето“ си. Подир малко хазяина се кръстеше на прага:

– Сла'а тебе, боже, сла'а тебе! С'та събота помогна. Пратих го да тражи леб другаде. Нема печен, му велим...

Вечерта дойде постоянния организационен куриер Пашоте и поиска да го освободя, понеже имал за другия ден някаква работа. Той доведе свой заместник, да ме води до р. Брегалница. Там, както беше наредено щеше да ме чака други куриер от съседното село, защото имаше време да продължа отвъд реката още същата нощ.

Ние вървахме из един широк път през дъбова или брестова гора, де по-рядка, де по-гъста. Топъл беломорски вятър появяваше от юг, луната едва личеше като сребърно петно в куршуменото небе. Леко и приятно се пътуваше из прозирния мрак. Но водача бе мълчелив и плахо разсеян. Говоря му едно, той отвърща друго, бог знае какво, и повтаря, че турците ставали от ден на ден по-хитри и че местата, из които вървим, били много опасни. И затова човека се спираше при най-малкия шум и се озърташе на всички страни. По едно време наляво през дървесата светнаха два-три огъня, малки, но ярки, като че някой смучеше цигар насреща ни. Водача се тръшна на земята:

– Лягай, лягай! Пусия...

Аз се вглеждам и му обяснявам, че това са може би овчарски огньо-ве, негде много-много далече. Но кой слуша – легна човека, слухти и не става. С добро и зло ние тръгнахме отново, но ето го че спира след 20–30 крачки:

– Чакай малко.

Той кривна в хрсталака уж по някаква работа и изшумоля далеко навътре. Веднага разбрах всичко, седнах на земята и запалих цигар, с глава замаяна като подир някой тежък, много тежък удар.

Аз не можех да вървя напред, защото не знаех пътя, и ударих надире. Късно след полунощ бях пак в Ильово, само че не погодих махлата и излязох в друга, състояща от 5–6 къщи. Като се разправих с кучетата, срещу които ми помогна колът, измъкнат от един плет – и с хората, на които трябаше да покажа оръжието си – аз намерих куриера Пашоте. През деня, потърсен два-три пъти, избягалия водач не се намери. Също

и куриера, които трябаше да ме чака през нощта на Брегалница, не бил излязъл. Той заяви това на човека, изпратен да му каже, че трябва да излезе и следната нощ. Отказвал се бил човека от старата организация и щял да служи на новата, т.е. на върховистите. На друго място читателя ще види как деморализиран беше по това време Кочанския район, като театър на „върховистко“ – „централистка“ междуособица.

Изпратен бе втори човек да каже на отказалия се от „старата“ организация, че той непременно трябва да излезе при реката, ако не иска зло. И аз бях отново готов да пътувам.

Тоя ден ми разказаха за някакъв старец, да го речем „нелегален“. Той бил забелязан от пъдарина да стреля по заек с кремичарка и подготвен като нарушител на закона за носене оръжие, се укрива. Каймамамина, уведомен за случката, поисква „престъпника“ от селото и селяните решават да го крият общо. Те съобразили, че ако стареца падне в турски ръце, не е чудно да станат някои опропастителни разкрития: той бил виждал чети да идват в селото и знаел хора да притежават оръжие. Укриван вече три месеца, стареца бе омръзнал на всички. На момента той се намираще в махлата, дето бях, и селяните питаха, не е ли по-добре да се избавят, като го убият. Аз поисках да го видя и те го доведоха.

В стаята влезе един грамаден, но пустал човек, с рунтава шапка, голяма като крина, и в черна гуня, която свободно би покрила троица. Той се тръсна при огнището без „добър вечер“ и ме гледа един момент с тъпо отворени очи, без какво да е изражение на обрасло лице, после раздвижи ненадейно глава:

– Ка'си?

– Харно. Ами ти ка'си?

– Мм... дай един тютюн.

И той извади чибучката си.

– Можеш ли да работиш още, дядо?

– Оти? Можем.

– Искаш ли да те заведе у Бугарско?

– Имам сестра у Раково.

– Жени се тя и отиде у Раково – допълня Пашоте; – има двајсе годин.

Това село е току под границата в България и моя път бе край него:

– Искаш ли, дядо, искаш ли да те вода?

– Па знам ли я!

И като се мръкна добре, аз тръгнах с Пашоте и стареца.

На Брегалница ние не намерихме викания куриер. Той бе изпратил

да ни чака там едно 17-18-годишно момче, чуждо или негово, не помня. То бе дошло само да каже, че на куриера уж било станало много лошо, така изведнъж.

Тогава, нели знаеш пътя, ще дойдеш ти.

– Он не ми рече.

– Хайде напред!

– Не одам...

– Пашоте, удари му две тояги да се развърви.

Но съгласието на момчето изпревари тоягите. С нас дойде и Пашоте, да научи пътя до отвъдния пункт. Когато прегазихме Брегалница, която ни ловеше до кръста, малкия водач определи възнаграждение за услугата си:

– Като пойдеш у Бугарско, да ми пратиш един убав ливер.

– Иска ли приказка? Два!...

Така ние стигнахме най-последно между селата Ветрен и Саза, в Осоговската планина, като ни оставаха само 3–4 часа до границата, която върви по хребета. Ако бях изкривил към Ветрен, досега щях да бъда в България; но казаното село беше върховистки пункт и никой от нашите не смееше да приближи там. Саза, допреди три седмици здрава организационна врата, също бе разстроен. И аз избрах средата, дето служеше оня юнак Миле, когото мнозина помнят като незаменим граничен куриер. Но и той ме накара да го чакам два дни, защото ме беше взел за някой върховист. Тия два дни прекарах с дядото в една къща високо сред гора, под която шумяха многоводни пороища.

От нямане какво да правя, аз се изтягам по припечите в хресталака или дялам бастони. Огърнат и закачулен в гунята си, моя другар не ме оставя наникъде. Ето, токущо съм се замахнал, той иде и сяда насреща ми.

– Де си! Дай един тютюн.

В това време аз забучвам в земята една скършена пръчка, която наподобява. П.

– Шо е ова?

– Триумфална арка, дядо. Такъва българите правят сега на границата, да ни посрещнат, мене и тебе... Знаеш ли какво се вика триумфална арка?

– Е па не гледам ли: бесило! Видел съм я у Кочани един ка'го бесиха: източи му се врато, като на мисирек... Отсгору ке е въжето, отдолу шенико. На шенико ке стъпиш...

– Ти да стъпиш, че си вече стар.

– Ти, ти... – люлее се дядото цял; – оти си кренал да разонодуваш инсано.

– Виж как било!

– Дай един тютюн...

Надвечер заваля дъжд и ние се прибрахме в къщи очаквайки да се яви Миле, за да тръгнем към границата. Аз съм се припекъл на огнището и пуша цигар след цигара. Превил коляно, моя старец седи отстрани с гунята и рунтавия калпак, той наподобява грамадно овчарско куче, изправено на предните си нозе. Заел другия ъгъл на огнището, хазяина разказва мързеливо историята на някаква своя „давия“, водена от дълги години с един царевоселски турчин. Хазяйката се шурия из къщи и разтрак-ва сахани и паници. Децата, както винаги, са отстранени нанякъде.

– Ху, ху – завика някой отвън, като се бранеше от едва подраснало куче.

Ние помислихме, че е куриера. Преди някой да стане, вратата се отвори и пред нас застана средна поразителна фигура, в елек и потури на градски турчин, с фес, около който бе завито тънко шарено чемберче. Като ме видя край огнището, в облекло нетукашно и с оръжие на кръста, ново-дошлия остана като вкопан на мястото си. Той бе един наемен колар, който превозваше плочи или камъни между някоя близка карьера и Царево село. Къщата на моя хазяин му служела за конак всякога, когато закъснявал из пътя. Той беше оставил колата неразпрегната и се досети за нея чак когато го поуспокоихме. Като останахме сами, хазяини разсъди:

– Треба да се уплаши чо'еко. Арен е, ама като не от *нашите*... Треба да го уплашиш и кърстиш, да не кажува, оти е видел нещо...

– Да го заколим! – гласува дядото.

Когато госта се върна, аз му посочих място край огнището, преметнах нозе, скръстени по турски, пузнах върху му облак тютюнев дим, свих лице, като че съм раздъвквал цяла арнаутска чушка, раздрънках няколко патрона в шепата си и разреших дума по дума.

– Ами ти, байо, като ме гледаш тук, ето на, у тоя каяфет, со силах и прочее, какво мислиш, а? Какъв човек съм аз?

– Ъ-м... арен чо'ек...

– Ами ти виждал ли си други път хора като мене и знаеш ли по каква работа ходим? След четвърт час аз извадих „Фауста“ от чантата си и го це лунах набожно, после кръстосах оръжие и почнах клетвата. „Кръщелника“, гологлав, подигна десница и повтаряше с разтреперан глас:

– Заклевам се – загле'ам се... в името на – ф'им'ту-на... светата ми вяра, – с-с-с... све-та-та ми вя-ра! – с'та'та'м'вяра... И пр.

Накрай новозаклетия целува „евангелието“ и оръжието, после всички присъстващи целуват само евангелието и като се ръкуват с новия „брат“, целуват го по устата и му казват „честито“.

Едва свършихме церемонията и куриера Миле дойде. На прощаване моя кръщелник се разприказва:

– Брей, ти наистина си бил арен чо'ек. Кърстим се я и си мислим: он ке ме коли. Сега знам, оти не си бил лош... Хади, добра ти пътя.

Ние тръгнахме към границата през чуки и долища. Дъжда бе пресанал и черните тежки облаци тичаха към север, да отнесат братски дял и за свободните български поля. Полумесеца се показваше от време на време и тогава сякаш не облаците се движеха, а той – стремглаво в обратна посока. Обаче нашата сметка бе да прехвъркнем границата, преди небесния съгледател да слезе зад царевоселския конак.

Куриера напред, аз подир него, на 4–5 крачки, и най-сетне дядото, комуто беше заповядано да пази същото разстояние. Спре ли куриера, ще спра аз, ще спре и дядото; легне ли куриера, ще легна аз, ще легне и дядото; – ще спра и ляга всеки на мястото си, без да наближава другия. Това бе – ако налетим на засада, да не образуваме прицелна маса за неприятеля. Но спирахме ли негде – и дядото хоп на раменете ми: „Шо има!“ А безпокойни сенки шетаха из тъмнините твърде начесто. Еднъж, като залегнах, дядото полетя върху мене и почти се преметна през главата ми. Увещания, вразумения, молби, заплахи – нищо не по-магаше. На едно място трябаше да минем край някакви колиби. Шепотом разправихме на стареца, че сега е необходима най-голяма тишина. И може би тъкмо защото го предупредихме, той удари на вратоломни фокуси... Не направихме нито десетина стъпки, нещо изпърпелка зад мене; когато се обърнах, дядото беше накуп. Едва го видях така – и той е вече на нозе, – какво – ето го подскача нагоре и се сгромоляса с остро изпъшкване... Ние се завтекохме при него:

– Що вършиш, човече?

– Сърце ме боли.

– Като те боли?

– Така ке мине.

И ние изменихме реда: куриера пръв, стареца в средата и аз на края, като съкратихме дистанцията и полетяхме напред, защото кучетата от колибите вече лаяха раздражено. Фокусника се забрави и опита да подскочи още веднъж. Но аз го дръпнах за клашника и той не успя.

След полунощ ние бяхме вече на границата, собствено – при турските постове, защото до тернтариалната граница, или водораздела,

имаше още час място. Сега трябаше да издебнем двата турски поа трула, които обхождаха участъка си един срещу други. Ние щяхме да прехвърлим линията, когато единия от тях мине и се отдалечи. Аз прилегнах зад дънера на някакво дърво, около което имаше изобилен храст от издънки. Стареца бе настанен зад един трънак, да е сетина стъпки далеч от мене. Изчезнали в сенките на храстите, ние трябаше да чакаме връщането на Миле който отиде по „рекогносцировка“. Подпрял чело на ръка, аз бях почти задрямал, когато трънака изсъска:

– Аскеро!

– Мълчи!

Додето забележа трите войнишки сенки в бели навои и с пушки на рамо, дядото се изтъркули край мене:

– Аскеро...

С дяволската ловкост на безумния гняв аз се озовах върху гърба на другаря си. Сякаш да излея всичката злъчка, набрана из пътя, аз го тъпчех и душех с колене и ръце. Той пъшкаше под мене и се кикотеше глухо. А на петдесет крачки от нас турския патрул отминаваше спокойно. Може би и в самозабравата си ние бяхме инстинктивно тихи. Когато под няколко минути куриера се завърна, аз още натисках в земята побелялата глава на стареца. Колко бях огрубял вече и как ми е отвратителен сега тоя спомен!

Ние минахме опасната линия почти лазешкомпрехвърлихме върха и излязохме на широка пътека. Аз освободих Миле да се върне и тръгнах надолу, сподирен от дядото. България – ето ни вече на българска земя и ако бях по-малко уморен, сигурно щях да чувствавам нещо.

В една нива край пътя ние видяхме куп слама и се заровихме там да починем до утрото. Беше доста напреднал дневен час, когато стареца ме разбуди. Той мъкнеше полека чантата ми, на която бях сложил глава:

– Спи, спи. Я рекох за леба.

– Ти нямаш ли?

– Изядох го. Колко беше!

Аз извадих хляба си, извадих едно парче сирене, извадих пакетче ментова захар, извадих всичко, каквото имах за ядене, и го дадох на другаря си. Дадох му го с наивно озлобление и седнах да гледам как той протяга врат и пули очи, преглъщайки големите сухи зальци.

Ние тръгнахме напред и трябва да сме минали през дивно живописни места. Но аз нищо не гледах – и ако гледах, не виждах; – в нервите ми бяха заседнали много неприятни усещания. Подир час надясно в един дол се показаха купчина къщи. Според указанията, които имахме,

това беше Раково.

– Е, дядо, ето твоя път. На ти два бешлика, па со здраве!

Дядото се огледа наоколо, гледа една минута към селото, сетне погледна и мене в очите. Аз почувствувах, че неговата душа заплака с кървави сълзи. Душата му питаше може би – защо той се е родил, защо живее и върху кое бунисе отива да умре? Когато му подавах парите, той поиска да ми целуне ръката, но аз я отдръпнах и едва можах да промълвя:

– Дядо, прощавай...

И като се наведох, моите сълзи капнаха на неговата старческа ръка.

Дълго време аз гледах нещастния човек да мотае нозе надолу по стръмнината и после кривнах да се предам на близката стража, за да намеря по-равен път към Кюстендил.

В плен

В борбата между централисти и върховисти – вътрешни и външни – бе се разгоряла по всички линии. Граничните с България околии бяха поле на агитации, в които турчина оставаше на заден план, ако не биваше съвсем забравен. Населението ли не бе кадърно да ни разбере, агитаторите ли бяха хора за неразбиране – не знам, но постигнатите резултати бяха твърде печални. В повечето случаи селяните оставаха при убеждение, че трапезата, слагана на „освободителите“, е тясна да побере всички. И когато тия освободители бяха слаби, силния в коварството си роб ги изпращаше по дяволите...

Един от най-компрометираните райони в това отношение беше – и си остана – Кочанския. Развращението сред народа в тоя край достигна невероятни размери. Само през първите три месеца от 1902 година той мина на своя сметка в историята на революционното движение ред незаличими престъпления: на 6 януари местната чета бе упоена в с. Бигла с опиум и предадена в ръцете на турците. И деветмина момци, притиснати в несвяст, бяха избити до крак. – На 10 февруари четиринайсет души работници, между които и пишушия, може би предадени, бяхме пропъдени от с. Гърлено посред пладне. – На 13 март обаче неколцина от същата група, формирани заедно с други като районна чета наместо избитите в Бигла, бяха знайно предадени в същото село. И от тях не остана жив нито един. – А две седмици по-рано, на 28 февруари, Гоце Делчев, с двајсетмина другари бе предаден в с. Разловца. Благодарение на силния студ турците не можиха да употребят пушките си и нашите хора се спасиха из храсталците на Плачковица планина.

Из тоя район – през февруари 1902 г. – аз биех по криви пътеки зимните тъмнини. На 13, фатално число, осъмнах и замръкнах в една махла на разпокъсаното по долища и висоти с. Драгобраща, само час и половина далеч от Винаца. За следния ден имах намерение, повече от любопитство, отколкото за работа, да вляза заедно с пазаргати в тоя град, станал исторически след аферата през 97 година, която беше напълнила България с бежанци. И подир вечеря, припекъл подвити нозе на задименото огнище, аз бърбех с хазяина, може би седемдесетгодишен старец, чието име не съм драснал в записната си книжка.

Дядото надуваше пръстената си луличка и смръщените вежди на загрубялото му власато лице изразяваха съсредоточена мисъл. Той и

домочадието му (вдовица дъщеря, която предеше над главите ни, и снаха с гръден младенец на ръце, винаги заплакана по неизвестно къде пропаднал мъж) за първи път виждаха човек от моята проба. И аз се мъчех да разтълкувам че харамия и комита не е едно нещо и че комита не ще каже, както стареца искаше да мисли, пак харамия – но само „даскал“, тоест „учен“. Най-после бяхме се поразбрали и той се досети да ме пита откъде съм родом. И когато се измавих да му кажа, че не съм от Турско, носа му сякаш се проточи от удивление. Той ме погледна, помисли и продума:

– Колко айлък ти дават, дето одиш по такъва работа? Оно, санким, мъчно е – оно, има и лоша срекя!...

Аз не успях да се усмихна на простодушния въпрос. Двете едри кучета, които лежаха отвъд къщната врата, се хвърлиха към двора с оглушителен лай. Вдовицата дъщеря изпусна вретеното, което се удари в главата на стареца и се търкули в огъня. Детето, разбудено, писна в скутите на майка си.

– Дядо, я иди виж какво има!

Но и без това дядото беше вече при вратата. Той се преви одве и се изгуби в тъмното. След малко кучетата млъкнаха, но писъкът на детето не позволяваше да се чуе нищо отвън.

На всеки случай аз прегледах револвера и камата, с които бях въоръжен, и завивах цървулите си, когато старецът спря на вратата да поеме дъх и се обърна към жените:

– Терат чо'еко! – После той се обърна към мене и добави: – Двамина чо'еци!...

– Какви човеци? Българи или турци?

– Е па оно се знае, харамии – оно, като тебе.

Благодарим. Урока бе отишъл на вятър...

– Защо не дойдат?

– Не сакат. Единио вели, нека от иде со нас у Балтаците, там е дружината...

– Иди им кажи да дойдат тук!

Но стареца продължи:

– Велят, много бързае. Велят, ке идеме при дружината, ако има мирачка, заедно да е...

Аз бях в недоумение. Най-напред помислих, че е пристигнал от Кукушко всеки ден очаквания с четата си от Грънчаров, който научил къде съм и е пратил да ме викат. Обаче стареца забъбри „мирачка“ и пр. – и ми дойде наум друго: не са ли това другарите, които бяха заминали

преди два дни за Малешевско? Не е ли чудно да ги е пресрещнала някоя потеря и ето сега – подгонила ги – върви по стъпките ми. А във от всичко и едно черно съмнение се разшава в гърдите ми: защо тия хора не искат да влязат – няма ще се забавят, ако се покажат на вратата?

– Старче, иди кажи да дойдат в къщи; кажи ми, че искам да ги видя на светло, хайде! – сопнах се аз на плахо застиналия срещу мене хазяин, в чието лице сега видях кой знае какво подозрително.

Стареца излезе и аз се заразхождах безпокойно из тясната стаица, турил ръка на оръжието си. По едно време, когато хазяина се позабави, съмненията ми нараснаха до такава степен, че съвсем не бих бил изненадан, ако отвън прогърмеше на турски заповед да се предам. – Жените се бяха сврели в един кът, укротяваха детето, като му запушваха устата с ръце и стенеха: „Леле майко-о...“

Вратата се отвори и зад стареца се показаха две едри фигури с грамадни черни шалове, увити около главите им. В следния момент те вече бяха проточили вратове напред, застанали нерешително на прага. Аз вперих поглед в пушките им – те бяха манлихери, значи „наши“. Инак гостите имаха обикновения каяфет на някогашните харамии: джепкен, селяхлък, разни паласки, вулия през рамо и т.н.

– Добър вечер! – обадиха се те все от прага.

– Ами защо не влязате? – учудих се аз, разсял вече съмненията си, и пак ми мина през глава мисълта, че това ще са хора на Грънчарова, при когото знаях тоя вид „момчета“.

Най-после те влязоха, сякаш насила тласкани от някого извън, и аз се разцелувах с тях, по един скверен обичай на братосване в Турско. Но додето извършвахме тая церемония, снахата на хазяина се обади учудено:

– Я-я, байо Веселине, ти ли си, бре?

Единия от гостите се обърна:

– Позна ли ме, булка Йованице – аз съм!

Булка Йованица позна Веселина, но и аз прехапах устна, като чух това име. Уви, беше късно: двамата юнаци стояха вече от двете ми страни, готови да ме задушат в мечешките си лапи при най-малкото движение да похвана оръжието си.

Случи се онова, което нито ми бе минавало през ума. Никой не очакваше върховистите в Кочанско, поне през тия дни. Защото ние мислехме, че сме турили вече ред в тоя край и че сме направили влазянето им невъзможно. А ето ги – вмъкнали се и вървят в петите ни. Населението им предава тайните ни, защото идат с голяма чета. Утре турците ще

се явят цял полк, тям пък ще бъде предадена тая чета, защото ще бъдат по-силни. Кочанско не се поправи вече.

– Значи ти си Веселин – казах аз, – куриер на организацията от това село, който преди месец премина към върховния комитет?

– Па що, като е тъй!

– Нищо. Ами с кого сте?

– С господин Стоянов.

– С кой Стоянов?

– Софрони Стоянов, офицерина.

– Къде е той, в Блташката махла ли?

– Там!

– Да вървим тогава...

И ние тръгнахме: Веселин напред, аз подир него – и мълчаливия през цялото време Веселинов другар подир мене.

Вече минаваше полунощ и сивото небе се разстиляше над нас, без ни една звездича да хвърли лъч в гробната тъмница, из която бързахме леки като сенки. Съпътниците ми вървяха мълчаливо, с поръката на началника си в ум, както узнах по-късно – „жив или мъртъв“, да ме отвеждат при него. Аз пък размишлявах върху онова, което ме очаква, и разбира се, не можех да се надявам на нищо добро. Защото имаше осветена практика, според която пленяваните от двата враждебни лагери се считаха предварително осъдени на смърт. Така Алексо Поройски, по заповед на Донча Златков, беше разбил с приклада на пушката си черепа на Александра Илиев. Другари на последния пък заловиха близки хора на Донча и ги изклаха върху гроба на скъпата жертва...

Аз съобразявах, като претеглях обстоятелствата на пленителите си, че много по-разумно от тяхна страна би било да ме претрепят веднага, отколкото да го направят, след като ме извадят пред селяните. Аз мислех, че на определено място из пътя вървящия подир мене ще забие щика си в гърба ми. И очаквайки това, аз вървях вцепенен – без страх и без кураж, превърнат на едно единствено чувство: да предугада първото мръдване на противника, да стрелям с револвера си и да бягам – къде, бог знае. И затова не малко се учудих, когато след половина час се озовахме в Балташката махла пред вратата на една къща, дето трепнаха сенките на двама часови. Един дебел глас попита:

– Кой е?

– И-ха, не видиш ли!

И ние минахме между два щика, като поехме стълбата нагоре. В същия този дом по-миналия ден аз бях влазъл съвсем иначе.

Вратата се отвори и ето ни в широка стая, пълна с въоръжени хора, заети едни с почистка на оръжието си, други с кърпещ на дрехите си, трети най-сетне, увити в кепета или износени войнишки шинели, лежаха по кътовете свити на кълбо. – „Водят го, вижте го!“ – И тълпата отвори път към огнището, дето се изправи рус, малко слабичък, хубавец офицер, като бършеше с ръкава на мундира си сълзи, бликнали от дима на хвърлените в огъня съчки. Той ми подаде ръка любезно усмихнат:

– *Von soir, monsieur Я.*, при такива ли обстоятелства трябваше да се запознаем! Седнете, моля, и се огрейте. Фу, изкипяха ми очите...

„Откъде“, „накъде“ – разпитвахме се ние, сякаш при среща в някое софийско кафене, и се задоволявахме с уклончиви отговори, под които криехме всеки своята мисъл. Разговора се докосна и до взаимните ни гонитби, при което и двама еднакво съжалихме, че не може да се постигне едно искрено споразумение, и мъдро отсякохме:

– Историята ще дири правия и кривия; а сега нека всеки от нас изпълни дълга си, кой както го разбира...

– Жално само, че всичко става за сметка на тия нещастници! – въздъгнах принудено аз, като посочих двама-трима селяни, които стояха в един кът и разговаряха с хора от четата.

– Уви, за тяхна сметка! – въздъгна и Стоянов еднакво принудено.

Настана продължително мълчание, през което моя събеседник разбърка няколко пъти пепелта на огнището и ненадейно се обърна:

– Кажете ми право, аз ще се положа на вашата дума, има ли тук някаква чета на вътрешната организация?

– Не! – отвърнах решително аз и не лъжех. – В околията няма, освен мене, нито един нелегален от вътрешната организация.

– Но аз имам положителни сведения, че ако не в това село, то сигурно в някое от околните има организационна чета, която следи движението ми с намерение да ме нападне при първия удобен случай.

– Пък аз ви казах истината.

– А вие знаехте ли за моето идване?

– Узнах го тая нощ от вашите хора...

Стоянов дигна рамене и отново забърка пепелта. И понеже дотук той ме третираше само като гост, аз рекох да опитам една дяволия. Зато ва ъбрнах глава навън и трепнах уж изненадан:

– Ах, съмва се! Извинете, г. Стоянов, че трябва да ви оставя.

– Къде?

– Ще отида в махлата, отдето дойдох.

– Моля да прекараме деня заедно; ще преденуваме тук...

Ние се вгледахме един-другиму в очите и се усмигнахме – което значеше: „Добре се разбираме!“

– Мога ли поне да поизляза вън от тоя дим, на който, както се вижда, и вие няма лесно да привикнете?

– Моля, моля... – задави се Стоянов и затърка очите си с голи пръсти.

Когато аз бях вече при вратата, той подшушна нещо и двамата едряци ме настигнаха. Единия от тях посочи сайванта:

– Ето, на, тук ще стоиш!

И аз се сложих там, а от двете ми страни се настаниха пазачите...

Топъл беломорски вятър беше повял и разредил мъглата в небето. Изплувалия изпод тях месец обливаше в млечно сияние обрисуваните върху недалечен хоризонт върхове на Голак и Плачковица. Грабнали се от юг тъмни облаци, с посребрени от лунната светлина краища, се надтичваха към север, дето летеше и моята мисъл: всичко мило и драго, което бях оставил там, тежеше на душата ми с цялата си огромна маса. Аз бях под стража у врагове, които имаха на своя страна всяка повеля на здравия революционен смисъл да ме пратят на она свят.

И аз си мислех за необозримия човешки свят, посред чиято карта съществува едно турско царство, превърнато от нас на решето. В изключителните условия на това нещастно царство, ето изключителния вихър на една кървава борба. Заедно с нищожното малцинство активни сили при целия народ, тук аз играех ролята на герай – и жертва в момента. Това обстоятелство ме изпълняше со самодоволството на едно удовлетворено самолюбие, на една засладена гордост. Мъката в душата ми беше сладка мъка – сякаш целта на живота е красивата смърт.

А зората се бе пукнала вече. В къщи спореха нависоко за мястото, дето трябва да преденува четата. Хазяина, селски коджабашия, говореше заплакано:

– Не може, брая, така ви кажувам, не може тука. Аскер иде сваки ден и полякот сваки ден обикаля. Ке стане нещо, па ойдохте и вие – златни, ойдохме и ние – сиромаси...

– Е, хайде да видим къде може!

Стоянов и коджабашията – едър българин с безвъсо керемидено лице – излязоха на сайванта, сподирени от четници и селяни.

– Ей на, близо е, току да сегнеш, там ке стигнеш – посочи коджабашията една отделена от махлата запустяла къщица.

– Ех, народ, народ! – цедеше през зъби Стоянов, като се подигаше на пръсти и гледаше нататък. – Ще ви кажа вам едно „там ке стигнеш“,

като подвикна на момчетата да турят ножовете на пушките...

Аз се бях изправил, също загледан към посочената къща, и без да ща, помогнах на селяните да прокарат своето. Къщата стоеше на самото шосе, изпънато между Царево село и Винаца. Аз обърнах вниманието на Стоянова върху това обстоятелство, като му съобщих още, че ежедневно се движи войска по тоя път. Не би било чудно, ако на някой манафин се поиска да надзърне в предполагаганото деновище.

– Ами какво да правя? – попита той. – Видите ги какво ми нареждат.

И аз го посъветвах да остане в махлата, без да обръща внимание на заплашванията, като освободи само къщата на коджабашията. В нея наистина не е благоразумно да се денува: кой отдето се отпъне – там влазя. И прибавих, че най-практичното е за една голяма чета като неговата, която се състоеше от двайсетмина, да се раздели на групи в две или три къщи. Защото тъй освен дето ще бъде по-удобно, но в случай на откриване неприятеля ще бъде твърде затруднен в обграждането. Ще ме колят ли, какво ще правят пленителите ми – не знам – мислех си аз, – но ако бъдат нападнати от турци, отивам за права бога с тях...

Види се, че бях достатъчно компрометиран в очите на цялата чета, щом една и съща мисъл почти едновременно мина през ума на неколцина души, които изръмжаха: – Ахъ...

А един сух висок мъж, с черна опълченска брада, облечен в униформата на старши горски стражар и изпълняващ в четата подвойводска длъжност, ненадейно избухна:

– Виж ти, виж го ти! Да се разделим – значи не е лъжа... Ти, приятелю, пази ума си за вашите коцкари! Нека дойдат, ние ще ги чакаме...

– Нека дойдат! – промълви мрачно и Стоянов, като наведе глава.

Аз се слисах от тълкуването, което се даде на съвета ми, и огорчен – нито се опитах да възразя. Подир минута той заповяда:

– Хайде, излязайте вън, ще вървим. Не пушайте селяните да се отдалечават, и те ще дойдат с нас.

Когато всички бяхме вече на двора, Стоянов се обърна натъртено към мене:

– En avant, s'il vous plaît!...

И подир няколко минути ние бяхме в запустялата къщица, която състоеше от един тесен пруст и една стая – широка, колкото да ни побере. Цял наръч сено, разпръснато по всички ъгли, един чувал, пълен со слама, и едно триножо столче край огнището, обърнато с краката нагоре, свидетелствуваха, че хората в тоя край въпреки чуждите приказки не

са много лакоми към чуждото благо...

Както и да, щом влязохме, Стоянов зае войводското си положение. И сега той се показва особено любезен, като заповяда да турят в противоположния на вратата кът столчето и посочи, че там е моето място. Огнито беше дадено на селяните, които се свиха мълком в самото му дъно. В стените към изток и север се пробиха дупки, при които бяха оставени по двама наблюдатели. Също тъй при двете прозорчета, към запад и юг, увиснаха по двама часови. Но ето че някой се досети за онуй, което нивга не може да се забрави: храна за двайсет и няколко души. Стоянов я поиска от коджабашията, като му поръча да направи и сметка, за да му бъде заплатена.

– Ние от народни хора пари не сакаме, но наше добро сте кренали! – заяви последния.

– А ние от сиромаси хора като вас – отвърна Стоянов – без пари нищо не вземаме...

Това беше агитация против нас, „вътрешните“. И плодовете на тая агитация в Кочанско бяхме вкусили вече и ние, против които се правеше, и ония, които я правеха.

Коджабашията поиска да излезе, но войводата го спря:

– Почакай. И друго имам да ти кажа. На лоши хора правим добро. Вие сте лоши хора и в нищо не ви вярвам. Затуй ще задържа през целия ден и додето бъда в селото ви тия ваши селяни. Хубаво да помниш ти, кажи и на всички, които са видели, че сме тук: нападнат ли ни турци, ще знам, че сме издадени от вас. И в такъв случай ще изколим всички тия вашенци...

– Е както сакате. Ке кажем.

– Чакай, има още. Един тъй, други инак, па дявол знае кой говори истина!

Тук Стоянов ме погледна с крайчеца на окоето си и след кратка пауза продължи:

– Ако има наблизко негде „вътрешна чета“ и ако тъкми да ни нападне – ти всичко знаеш, стар кръг, но мълчиш! – ще ги предупредиш, че има в ръцете ми техен човек... По напред ще падне неговата глава, па тогава ще си премерим силите с тях...

– Нема, как да кажем – опита се да възрази коджабашията.

– Отивай сега върши, каквото ти казах. Не ще много думи...

И Стоянов седна на чувала, като отпусна глава на ръцете си. След една безсънна нощ, при слабата виделина в стаята, той изглеждаше съвсем изнурен и съкрушен. Моя противник не приличаше да е за работата,

с която се беше нагърбил – работа груба и тежка, за която е нужно ако не един гранитен дух, поне едно безогледно увлечение. Но по всичко се виждаше, че у Стоянова нямаше нито едното, нито другото. Мъж високо благороден, но човек на афекта, по едно време той забрави, че пред него стои пленник, а не другар, и даде изход на онова, което беше накупяло в душата му:

– Фу, народ, и това било народ! Тръгнал си за него, да те лъже на всяка стъпка. Тръгнал си да се жертвуваш, за да те запрат в една кочина. В седем дни седемдесет и седем пъти се убедих, че петте стотин години робство не са му стигнали!

– Мисля – усмихнах се аз, – че петстотингодишното робство именно го е докарало на тоя хал, в който го виждаме. И величието на нашия подвиг като апостоли на свободата сред него ще бъде в това – да го издигнем до по-висока степен на съзнание. Тогава ще бъдем посрещани тъй, както заслужаваме...

– Социализъм е това, г-н Я. – възрази Стоянов с махване на ръка, – социализъм, на който мястото не е в Македония. Тук думата не е за туй-онуй, а за най-обикновена човештина. Нему, на тоя народ, пукнат мангър не струва нашия живот. Брат, не заслужава той жертвите ни, нека си го кажем. И ние сме се погнали като бесни, да се трепим!...

Понеже думата беше за „най-обикновената човештина“, мене ми се стори, че именно ние я нямаме към народа. Явят се „вътрешни“ и му разправят, че той трябва да пропуска в средата си „върховисти“, защото те са агенти на България. „А ние не искаме да заместим турския хомот за български!“ – така бях слушал да се обосновава македонската „автономия“ преди няколко дни от един другар, който говореше на македонски български. – Явят се „външни“ и му разправят, че не трябва да слуша вече „централистите“, защото те само обират Македония. „А ние ще свършим работата, без да вземем от вас даже едно кокоше яйце“ – това искаше да каже Стоянов преди малко, когато поръчваше на коджабашията да приготви сметка за храната.

Наистина, всички алтруистически добродетели са пошла измислица, но ние, ако уважаваме себе си, би трябвало да бъдем поне малко добродетелни. Защото най-лекото обвинение, което ни се пада, е – че се явяваме сред масата на заблудители от съвсем долна проба. Още повече, когато истината може да се каже всекиму и да се разбере от всички – и то именно защото е истина. Или и ние сами не вярваме в правотата на онуй, за което сме тръгнали да излагаме главите си?

Макар не в същия ред, тия мисли изказах аз в отговор на

събеседника си. Червените петна обаче, които избиха по лицето му, направиха да се разкая пред вид положението си. Но в това време се блъсна вратата и влезе коджабашията с грамадна тепсия попарник, сподирен от още един селянин, нарамил чувал хляб и бъкел вода. Те сложиха товара си сред стаята и отвлякоха вниманието на Стоянова.

– Хей, байо – викна някой от четата към коджабашията: – да не сте направили, както са ви учили!

– Как да сме направили?

– Да поръсите попарника с афионец или друга отровица.

Коджабашията се прекръсти, а Стоянов протегна ръце:

– Момчета, не яжте! – После той пови енергично глава и нареди с тон на променено настроение спроти мене: – г-н Я., селяни казват, че сте ги учили да ни упоят с афион, както бяха упоени вашите другари в Бигла, а за останалото вие сам сте щели да се разпоредите!...

– Да? – преглътнах слюнката си аз, слисан от ненадейността на клеветата. Подир това, без да мога да продумам, аз се примъкнах с пламнала глава до попарника и почнах да ям, като взимах отвред. Почти всеки залък се спираше на изсъхналото ми гърло – и безсилен да подигна големия бъкел, аз го навеждах настрани и полягах да пия вода.

– Разбойник, братоубиец, жив да го одерем, кожата му с плява да напълним – ръмжаха хората от четата, може би в очакване началнишка заповед да ме разкъсат на парчета.

Аз се обърнах към Стоянова, без да го погледна:

– Сега почакайте няколко минути, да видите следствието на отровата, турена в ястието по моя поръка...

И се оттеглих на мястото си в къта.

А четниците, без да чакат позволение, се нахвърлиха върху попарника, подканвайки Стоянова, който казваше:

– Не ща им хляба на тия хора, не ща и да ги гледам!...

– Г-н Стоянов – обадох се аз: – ще позволите ли да попитам отде имате сведенията си за всичко, което ми казахте преди малко? Щом го вярвате, не трябваше да мълчите от снощи насам – ваша длъжност беше веднага да направите подробно разследване. Предварително ще ви кажа, че съм агитирал против домогванията на вашия лагер, но веднъж поведена борбата между нас, вие сами бихте се чудили, ако не го сторех. Частно за вашето дохождане, имах случай да го кажа вече, не знаех положително нищо до момента, в който бях заловен. Инак, по длъжност, може би щях да предприема какво да е против вас. Но преди всичко, бъдете уверени, бих взел мерки да не падна тъй лесно в ръцете ви. С това,

разбира се, не се оправдавам – и вие имате право да постъпите с мене тъй, както разбирате интересите си: аз съм ваш противник и ваш пленник. Но отхвърлям обвинението, което ми беше направено. Отхвърлям го с възмущение като измислица и клевета от край до край!...

– Не аз, г. Я, а населението говори – оемкна Стоянов. – Един отрича, друг потвърждава. И клели сте ги за това над оръжието си и над едно евангелие, което сте носели у себе си.

– Ето тази книга, която не е никакво евангелие, но ми е служила за такъвво...

И аз подадох на Стоянова „евангелието си“: то беше руския превод на Гетевия „Фауст“, красиво подвързано томче, колкото да мине за евангелие.

– Наистина, клел съм хора над него, но съвсем не да тровят или колят някого...

Стоянов взе книгата, поразгледа я и се усмихна. После той я посочи на селяните и попита:

– Това ли беше?

– Това! – промълви гузно единия от тях лежешком, като се подигна на ръка. Той беше Атанас, аз го познавах, бивши ръководител на местния селски комитет, когото бяхме заместили с друг поради някаква нередовност в сметките му. Очевидно Атанас откъщаваше и аз казах туй на Стоянова.

Но селянина се озвери. Той се изправи, огледа се около себе си, после се втренчи в мене, ухили се, бог знае защо, като показа редки прогнили зъби, над които щръкнаха руси четинести мустаци, примигна с малки лисичи очи и додаде:

– Тъй беше. Тъй кажувахте. Леб да не им даваме. Нека си одат, отдекато са кренали. Ако не сакат, ако бият, и ние да ги бием, да ги тепаме. Аз кажувам, тъй беше!...

– Ами за нас, за всички, които сме тук, събирал ли ви е, говорил ли ви е? – попита Стоянов.

Хората от четата бяха обърнали ободрителни погледи към Атанаса, сякаш да кажат:

– Кажи бе, кажи! От що се боиш?

Клеветника отново се ухили и завъртя глава надолу, което значеше: разбира се!

Коджабашията и другите селяни цъкаха с език. Първия се обади:

– Бре Атанас, ти немаш бога, бре! Оти лъжеш?

– У твоята кука беше, ако сакаш да ти кажем...

– У-у! – извика коджабашията и направи движение, сякаш да удари куче, навалило да го ухапе. Подире той махна ръка ядосан и взе позволение да си отиде.

Атанас загърна дрехата си, нахлупи калпак над очи и легна пак в огнището. Стоянов гледаше върховете на цървулите си и чупеше пръсти. Другарите му пушаха оскърбителни закачки по мой адрес, додето им бе заповядано да млъкнат.

– Защо, г. Стоянов, защо не разпитате тогова човека по-подробно върху обстоятелствата, при които е станало всичко, което казва?

– Разпитвах го.

– Тогава нека разкаже още веднъж, пред мене.

Стоянов сви устни и подир малко се усмихна:

– Той дрънка невероятни глупости – и не знае какво прави, защо да повтаря? Аз ще спя, спете и вие! – И като се покриваше со шинела си, той добави: – Mais ce n'est pas un ordre. Si vous pouvez et s'il vous plait.

Аз направих като Стоянова: угънах се в кепето си и легнах на гола земя.

Аз се отнесох към всичко без какво да е силно чувство. Сякаш то не се отнасяше пряко до мене или че бе в реда на нещата. Сякаш признавах правото на оня роб да живее в подлата си злоба.

„Той не знае какво прави“ – следователно да му простя ли искаше да каже Стоянов? Но аз никога не съм бил християнин в чувствата си или поне никога не съм се кланял на християнски начала: нито даже когато техните корени са в земята, както напр. у Толстоя, този гениален проповедник на човешкото вскотяване.

Все пак аз не се озлобих нито в момента на клеветата, нито после – когато бях свободен да застава като грозен обвинител срещу клеветника. И забравих да отговоря, когато ме бяха попитали как трябва да се постъпи с него...

Само в минутата аз чувствавах думите му като дървеници, плъзнали по душата ми – и нищо повече от това неприятно усещане. Аз го не смятах съратник и в случая изменник, не смятах, че бях отишел него да освобождавам, и не виждах благодарност. И тук ми иде на ум наивния въпрос на стареца, който ме питаше колко ми се плаща за моята работа.

Простодушен народ, той не може да проумее, че ни служи за тесто, с което искаме да изваем своите – тъмни или светли – дълбоко егоистични блянове. Той не може да проумее, че за колко-годе вероятните блага, които му обещаваме, заплаща сам, а не друг, и то нам, а не другиму, с имот и живот, с мило и драго. Безнравствена истина, която, ако се

проникнеше в съзнанието на хората, кой знае дали не би предупредила много възвишени пакостничества на нравствената лъжа...

След пладне часовите събудиха спящите. Едно момче, пратено от коджабашията, беше дотърчало да каже, че аскер се движи по шосето, та да не дигаме много шум. В кратко време четата се приготви за лош случай – и на всички по лицата се изписа онова тревожно очакване, което придава на човешкия образ извънредно духовна светлина и толкова животински мрак. Защото в такива моменти говорят всички човешки способности и всички животински инстинкти. Аз се обърнах към Стоянова и казах:

– Ако са за нас, ще се бия при вратата; револвера ми е добър, тъкмо за там.

– Не, вие ще се биете последен: стойте си в къта!

Той не забравяше, че съм пленник, и не доверяваше. Като че турци-те щяха да направят разлика между върховист и централист...

Но аскера мина-замина, двайсет крачки далеч от къщата, без да погледне към наша страна. И когато той се отдалечи, Стоянов заговори развеселен:

– А вие се бяхте приготвили вече да се биете!... Да, г. Я., врага е общ, както е обща и нашата неразбория. А би могло тая работа да тръгне малко по-иначе, бихме могли да се споразумеем някак. Ненаправно хабим време, сили и средства да се изстребваме едни-други...

– Че губим време, че хабим сили и средства, не ще и дума; но да се споразумеем – това ми се вижда невъзможно вече...

И аз му напомних майското и септемврийското съглашения от 1901 година, както и директивата на юлския конгрес, нарушени от софийския върховен комитет в стремежа му да завладее положението в Македония.

– Но отде-накъде смятате, че имате право да ни преграждате пътя! Не сме ли и ние българи, не сме ли и ние и ние македонци... А прогос – прекъсна думата си той, – откъде сте родом?

– Аз съм тракиец, от свободната част...

– Хъ, видите ли, аз пък съм от средата на Македония! И вие да се считате „вътрешен“, а мене да наричате „външен“!...

– Хубава работа, и това дочакахме, и това видяхме! – обади се злобно подвойводата, който стоеше край нас и слушаше с отворени уста.

– Но вие хубаво знаете, г. Стоянов, че работата не е в това, кой дешен е, а в началата, които ни делят. Вие хубаво знаете мисълта ни, че софийския комитет не трябва да изпъкне като ръководител на освободителното движение. Защото той ще го компрометира в очите на

европейското обществено мнение, от което очакваме толкова нещо. Той би го компрометирал, като направи да го мислят дело на българското правителство, т.е. нещо изкуствено. Освен това ние не можем да бързаем с въстанието, когато вие...

– Омръзнаха ни, г. Я., да ги слушаме тия от вашия вестник. Ами мислите ли, че света някога ще повярва в чистотата ни от националистически стремления? И мислите ли – ще ви попитам, като става дума за въстанието, – че за него ще настъпи нявга такъв благоприятен момент, какъвто постоянно бълувате в „Дело“? Ето, виждате ли, от една страна се гради, а от друга – турците правят разкрития и събарят изграденото. И затова да се чака, ще каже да се налива една бездънна бъчва...

– На първия въпрос ще ви отговоря, че мисля ето как: Разбира се, никой няма да повярва на един зелен младежки идеализъм, в името на който да искаме македонска автономия. Но друго би било, когато уверим хората, че автономията е добре обмислена и искрено прегърната политика на революционните кръгове. Така ние не само бихме отнели оръжието на гърци и сърби, но бихме дали, ако щете, и още едно доказателство, че Македония е българска. Няма да повтарям толкова пъти цитираната приказка за Соломоновия съд между двете майки, заявяващи еднакви права върху останалото живо дете. Колкото се отнася до „бездънната бъчва“, аз ще ви кажа: не мисля, че Македония ще се освободи тъй лесно. Борбата ще продължава още много години – и биволска кола ще ни вози към свободата. Затова ние не трябва да изгорим в едно въстание всичко, което имаме...

И по-нататък аз развих цялата теория на една продължителна четнишка борба по планините и кръстопътищата, както беше в програмата на революционната организация. Разбира се, тогава нито ми минаваше през ума, че само подир година привърженици на тая програма ще останем едва толкова, колкото пръсти имам на едната си ръка...

– И понеже вие и вашите другари, г. Стоянов – довърших аз, – не мислите така, борбата ще следва. Правото ще бъде на победителя.

А в това време група четници решаваха друг въпрос, който прекъсна нашия спор: те се караха за револвера ми – кой ще го вземе... когато ме убият.

– Г-н Стоянов – заговорих аз тихо, когато последния беше усмирил вече хората си и седнаше усмихнат на чувала; – г. Стоянов, аз съм ваш пленник и на ваше благоусмотрение. Но ако решите, че трябва да умра, ще ви моля да удовлетворите едно мое искане, което няма да ви струва нищо. Мене ще бъде много по-лесно да си разбия черепа сам, отколкото

да наведе врат под чужди нож...

– Не, аз няма да ви убивам – отвърна Стоянов и зачупи пръсти: – аз ще ви вода с четата си за гаранция, че ваши другари няма да ме нападнат, или пък да ме ударят от засада. Те ще знаят, че вие сте с мене, и ще шадят живота ви...

И това беше, разбира се, много разумно от негова страна.

– Но аз съм разнебитен – възразих – и не мога да ходя.

– Ще ви намерим кон.

– Не обичам да яздя!

– Ще привикнете.

– Не обичам новите навици, стигат ми старите...

– Ще ви принудим.

– Предисачен върху коня ли?

– Ако не може инак!

– Сила ви е...

– Ба – кипна подвойводата: – ще те пуснем да ни тровиш. Ще те пуснем да ни колиш. Ще те пуснем да идеш в София, пак да пишеш во вестника си: харамии, вагабонти!...

– Убийте ме – дигнах рамене аз и се оттеглих мрачен настрана.

Подир два часа, по тъмна вечер, ние се върнахме при сложена трапеза в къщата на коджабашията. Аз се отказах от вечеря и обсъждах в един кът положението си. Какво ли пък имаше за особено мислене: повтарях в ума си, че няма да мръдна наникъде с четата – и туй то!... Защото, каквото и да се случи, както и да се случи, края ще бъде все един и същ. Нека всичко се свърши пред населението, поне другари да знаят кому и за какво отмъщават!... И в злобно нетърпение очаквах минутата, когато ще се захване последната разправа с предизвикани изтезания над мене...

Стоянов отиде в съседната стая заедно с попа и учителя – и двамата „наши“ хора, които дойдоха да се представят и вечеряха при четата. – Попа, сухо като сламка и черно като дявол човече, с по десет косъма на глава и брада и с нито един под носа, влезе и излезе, без да ме погледне, пияно загледан в светлата офицерска униформа. „По дипломатически съображения“ стори същото и учителя – педя момче с кривнат надире фес, за да открие голо русо лице, прилично на кравайче симид, с две като трънки очички, от които едното винаги мижи, когато другото гледа. Те сега, дотъкмени, с неколцина по-видни селяни, слушаха Стоянова отвъде. От време на време агитатора възвишаваше патетически гласа си и отворената врата на стаята позволяваше да се чуят откъслечни фрази:

„Русия и България чакат“ – по нататък се не чуеше и аз допълнях в себе си: „Те, (т.е. «вътрешните») парите ви вземат и ги прахосват по софийските механи, а ние оръжие“ – нататък се не чуеше, но аз пак допълнях: „без пари ще ви дадем“. „Вие към никого други не трябва да се отнасяте и никого други не трябва да слушате, освен“ – то се знае: „софийския комитет“. И т.н.

По едно време част от селяните излязоха и си разотидоха. Но от половин час още Стоянов остана в другата стая, додето подвойводата се яви на вратата и заповяда:

– Момчета, гответе се за път и хайде вън!...

После той се приближи до мене:

– Г-н Я., и лоши, и добри приказки си казахме днес: забрави лошите и помни добрите. Сега ние си отиваме. Сбогом.

Изненадан, аз едва проумях и останах като закован на мястото си. Подире, движен от едно неопределено чувство и странна за момента ирония, припнах навън. Четата беше вече готова за тръгване, когато се изстъпих край нея:

– Чакайте, г. Стоянов, цял ден прекарахме заедно, къде тъй, без да се обадите!

– Аз мислех – промълви Стоянов тихо, – че може да сте заспали и рекох да не ви безпокоя.

– Има си хас. В такъвo време.

И ние си подадохме ръка:

– Au revoir! Au revoir!

Четата отмина и учителя ме дръпна за ръкава:

– Върви да вечеряш у дома.

Додето вечерях, той свиваше до заличаване едното си око и кокореше другото, сякаш да го направи биволско, като разказваше, че бил рекъл на Стоянова:

– Я, ще излезе от селото ни с тебе само когато ни паднат главите, моятя и на тия селяни!

И учителя описваше кръг с ръка, да посочи невидимите спасители.

А моя пленител, който след няколко дни биде принуден от Делчева да се върне, ми разказа, когато се видяхме в София, съвсем друго. И по-па, и учителя, и селяните обещали да работят с върховния комитет, като се молили за моето освобождение, страхувайки се от удара на организацията.

Скоро в стаята на учителя дойдоха и неколцина селяни да ме питат: бива ли да приемат обещаните им от Стоянова четирийсет и седем

кримки? И още: какво да направят с Атанаса, който ме беше клеветил през деня тъй низко?...

Същата нощ аз напуснах Драгобраща, като отърсих праха на цървулите си – и поех пътя из тъмнините.

С Гоце

Аз бях другарувал с Гоце Делчев вече дълго време в София, другарувахме и после из Македония. Но помисля ли за него, той изпъква пред въображението ми само такъв, какъвто го гледах тоя първи ден па турска земя. И аз трябва да преповторя портрета, нарисуван в книгата ми, посветена нему. Той стои пред очите ми все такъв, с бял арнаутски фес и тъмен шал на хубава обла глава, в сиви шаечни дрехи – куртка и панталони, – които очертават здравите форми на среден ръст фигура. Все такъв – с облечено само в левия ръкав тъмносиво кепе, с опънати до колене орехови чешири в пристегнати цървули, с праметната зад рамо дълга манлихера – приличен на никое хайдушко божество. Аз още се заглеждам в големите кафяви очи, които озаряваха неговото мургаво лице, с поглед обикновено кротък, но готов да заблести като нож при всяка тревога. И ловя там нещо извънредно меко и същевременно упорито, нещо много нежно и пак заповедническо, кой знае как мечтателно и винаги стремително и победно. Ловя онова, което беше самия Гоце – в своята мисъл и чувство, в своето историческо дело, в своя живот до сега...

Тоя беше първия ни ден на турска земя – 12 януари 1903 година. Едва надвечер ние достигнахме полите на планината, навлязохме в Разлога и поехме нотен път към Банско.

Близките околности на тая паланка са равни като харман – и лете, заливани от пирински води, се превръщат на разкошна градина. Но зимно време, след есенните разливи, поледианата равнина добива изглед ца някое заспало море, което диша в тъмнините с металически лъсък. И сега, вече на разсъмване, ние сме се разпръснали по ледовете, 30–40 души хора, с чудатите движения на някакви призраци или среднощни заклинатели. Разбира се, има широк път, но той не е за нас, защото има и аскер, чиито патрули обикалят улиците.

Аз не броих колко пъти се подлъзнах и прострях на гръб или ползих по очи, нито колко пъти нозете ми хлътнаха под леда. Мокрота и студ ме проникваха до кости, умора и слабост ме вцепеняваха. По едно време кепето ми падна – и безсилен да се наметна отново, аз го повлякох со зъби. А после – ония зидове а плетища, които трябаше да прескачаме, ония тъмни дворища и улици, през които трябаше да се промъкваме... По-късно, пролетта и лятото, аз идвах тук още два пъти,

все при тия мъки – и какви още! Най-тежко бе на излазяне, когато се изтренеш съвсем, а ти предстои цяла нощ път. – Ние се разпокъсахме на групи по разни места, докато най-сетне Гоце и още два-трима поехме стълбата на една двуетажна къща, турски стил. Пред нас се отвори вратата на гостна одая, сред която гореше желязна печка, нагряна до червено. И ето ни по широкия миндер, изнемогвали от щастие. Следния ден ние почнахме работа и при нас идеха пъстра върволица хора. Тук биеше на очи разликата между протестанти и православни. Евангелистката пропаганда е изиграла твърде културна роля в тоя край. Банско има 4–5000 жители с голяма част протестанти. Пред вид последните аз бих го кръстил град; гледайки православните – село. Протестантите са граждани и по масова интелигентност, и по домашен Живот, и по външни обноски. Няма между тях неграмотни, като почнете от старите, като включите и жените. Любознателността им отдавна е прескочила кориците на библията. Те четат всичко и всяка къща има по няколко книги – „позволен“ на полицата и „непозволен“ из кътищата. Православния обаче е останал селянин като баща си и деда си. Най-често той още смята на ръбуш, пази рогозката навита като масур зад вратата и не хвърля опинците нито по Великден даже.

Като членове на организацията протестантите пак се различават от православните по ревност и кадърност за работа изобщо.

Тук ние прекарахме 5–6 дни и направихме няколко събрания. В едно заседание околийското управително тяло докладва за състоянието на цялата разложка организация. Един по един дохождаха и селските ръководители все за същата цел. Както навсякъде, народа беше изцяло разбуден, но без какво да е по-високо съзнание. Материалната подготовка, в смисъл на боева готовност, не можеше да задоволи никого. Тя много страдаше от честите разкрития – и загубеното в тия времена оставаше вече незапълнено. Населението беше енервирано и разсъждаваше: наместо да гинем един по един, село подир село, защо не станем всички изведнъж и – каквото даде господ! Но по-интелигентните слоеве едва прикриваха безнадеждието си и питаха винаги с боязън за отговора: кога ще почнем? Кога – след няколко дни се знаеше вече, макар от твърде ограничен кръг. В Неврокопско ние получихме съобщение от централния комитет, че 16 души представители на революционните окръзи, свикани от него, решили с петнайсет гласа против един – да се подигне въстание към 1 май...

За пръв път в Разлога аз виждах Гоце между народа и всичкото му обаяние като агитатор. Той беше работил години сред тая маса,

неговото око гледаше през душата ѝ напреки, както се гледа през някой стъклен предмет. Но аз не забелязах у него изкуство да експлоатира слабостите ѝ за своята мисъл или цел. Може би никога правдата и истината, обожанието и благоговението пред идеала не са добивали повече осезателност в човешки думи – както в ония, които излязяха от неговата уста. Седнал по турски сред събранието, виещ цигара след цигара, ту спокоен и хладен, ту нервен и пламенен, Гоце не учеше, а разсъждаваше, и не проповядаше на другите, а изповядаше сам себе си. И той преливаше ярката светлина на душата си у слушателите по ония най-сигурни пътища, които често пъти не са освен един лъч в погледа, една нота в гласа или едно скършване в движението. Така необикновената любов и вяра на тоя необикновен човек ставаха любов и вяра на целия народ. И Македония се кълнеше в негово име...

Свършили работата си в Разлога, ние минахме в Неврокопско. Ей ни подир три нощи край р. Места или Карасу, както я нарича местното население. Тук широк за кола, там удобен само за кози, пътя се виеше между пирински грамади отджасно и реката отляво. И ние слушахме глухия ропот на водите негде долу в бездната или ги виждахме другаде разлени като широко огледало за луната.

– Момини кули! – съобщиха куриерите на едно място. – Мъчно е тука минаването...

„Момини кули“ – настръхнали скали, над които някога се е издигал чутовен замък. Легендата не казва нищо повече от името. Една мома се мярка в тъмнините на времето, един сфинкс задава съкрушителна загадка на въображението. Може би тук сутрениния зефир е прохладил любовния жар на някоя царица Тамара, загледана подир стотния труп, отнасян от вълните на Места, бягащи като нейните мимолетни и смъртоносни желания. Или младата пленница на някой страшен феодал е впишала иззад прозоречната решетка тъжни погледи в далечината – много вечери, дълги години – очакваща оногова, който ще дойде късно, уви... Кой знае! Остава поета да възобнови чрез вълшебното слово кулите, да призове духа на тайнствената мома и да узнае тайната на живота ѝ. А дотогава голите скали ще се възправят безответни в нощта, хвърлили непроницаема сянка върху пътеката, сякаш притулили някой завой към миналото.

На едно място, широко колкото да стъпи човек с двете си нозе, ние трябваше да минем 4–5 метра по ледове, насложавани цяла зима. Аз коленичих и пропъльзах до края на четири. Най-малкото подлъзване можеше да прати човека, през храсти и камънаци, чак при Места, доле в

пропастта. С божие то име на уста, Най-после се изнизавме всички 30–40 души. Най-силните от нас трябваше да прекарат още шестте коня, натоварени с динамит. Вързани с пояси за врат и опашка, теглени отпред и възпирани отзад, стъпка по стъпка, минаха и животните. От другата страна ние излязохме вече на път, широк почти два метра. Но едва тръгнахме, някой изохка и се провали надолу в тъмнините. Дядо Петър от Драмско се беше почувствувал много безгрижен и отиде на разходка по дяволите. Стълпени над пропастта, ние го зовяхме напразно. Но по-дир няколко минути, подошъл в себе си, той замяка като пребито коте: „жив съм, недейте ме оставя...“ Ние оставихме трима четници и селяни да го търсят, дадохме им и един кон да го качат и продължихме пътя си. Другата нощ те донесоха дядо Петра предисачен върху коня, с изпотрошени кости, омекнал като гущер. Той беше втория пострадал човек, от както минахме границата. В Разлога ние оставихме друг един, някой си бай Иван, с нозе, схванати от студ. Те и двамата осакатяха.

Тук, в Неврокопско, както поменах вече, ние получихме съобщение за решението да се подигне въстание към 1-ви май. Това ни изненада и съкруши – нас, които бяхме воювали против „върховистите“, именно защото искаха масови действия. Но и тия, които бяха взели съдбоносното решение, председателствувани от покойния Ив. Гарванов – и те бяха наши другари едномисленици, заедно бяхме викали против бързането с общо въстание, заедно до вчера! Очевидно настроението на енервираното население обхващаше и ръководителната интелигенция. Или поне масата налагаше своята сляпа воля на водителите си. Защото селата на много райони, особено в Битолския окръг, вече заявяваха, че или трябва да въстават, или ще предадат оръжието си. Така е може би при всяко по-широко обществено движение за пренормиране стари някои отношения: първенствувашите елементи само раздухват недоволствата, канализират силите. По-нататък, когато движението се превърне на една гороломна стихия, водителите стават почти несъзнателно водени. Тогава тяхната задача се ограничава да проумеят желязната логика на обстоятелствата в привидната самопроизволност на събитията и да използват нейните внезапни насоки за своите крайни цели. Но какво бяха солунските ръководители – ясновидци или заблудени – кой би могъл да каже днес! Безспорно е, че тяхното решение, с последвалото Илинденско въстание, беше много важен етап в развитието на освободителния въпрос.

Разбудиха се големи съдействия, но изникнаха и неп-редвиждани противодействия. За тържество или катастрофа, българска Македония тръгна към бъдещето по нови пътища.

Обаче Гоце, чиито възгледи споделях и аз, искаше да осъществи по онова време други планове за действие, които биха имали, както предполагаме, всички плодове на едно въстание без големи рискове от народа. Солунското решение противоречеше на намеренията ни и естествено беше да пожелаем осуetyяването му. Ние побързахме навътре към пункта, дето трябаше да срещнем всички нелегални ръководителни сили на окръга, за да си осигурим и тяхната поддръжка. Поради това из Неврокопско почти не ни оставаше време за 1 системна работа, както в Разлога. Само околийското управително тяло дойде при нас в едно село близо до г града; между неговите членове беше и Васил Пасков, когото поздравихме с „честито освобождение“ след дългогодишен затвор. В дневника ми няма никакви подробности за тая среща. Неврокопчани пристигнаха в селото малко подир нас. Аз спях убит от умора и Гоце ме събуди, когато те бяха вече край огнището, за да заспя отново, както си стоя, едва разменил няколко думи с Паскова. Днес трябва да се извиня пред моя приятел – тогавашен гост – за тая голяма „неделикатност“! И понеже реших да бъда галантен, аз дължа от името на живи и умрели една благодарност на неврокопския Иларион. По това време дядо владика обикаляше епархията си – и не щеш ли, ние се озовахме в едно село, дето беше пристигнал и той. Случайното гръмване с пушка от наша страна направи божия старец да узнае съседството ни – за голям свой ужас. Отгоре на всичко един турски циганин също ни подушва и отива да съобщи в града. Но пре-дугаждайки виелица, разбира се, ние офейкахме рано-рано. Така изпреварихме обиска. Отпосле ни предаваха, че негово преосвещенство се завърнал в Неврокоп и дни наред разказвал преживените „страхотии“. В село той стоял пред иконата цяла нощ и молил господата-бога за благополучен изход. Може би той е поменал и нас в молитвите си. Ако не е било с проклетие – благодаря.

Така продължавахме навътре при по-големи или по-малки приключения.

Ние сме край самия Неврокоп, може би на двайсет минути разстояние. Сред гола равнина черна маса в лунния здрач той се вижда още по-близо. И фенерите мигат предупредително.

– Спрете! – предават изотзад по цялата редица.

Единия от конете липсал – цял-целеничек, натоварен с динамит и бомби... Това беше някакво чудо, защото всички коне вървяха навързани един за друг, водени от селяни и заобиколени от четници. Може би хората са спали вървешком, коня се е развързал случайно – и върви го търси! Конете се меняха на всеки преход. Липсалия заедно с другите

беше от най-близкото село. Ами ако той – научен да ходи на пазар, – ако е вече сред града? Спуснаха се хора на всички страни и след половина час го доведоха. Настигнали го бяха упътен към селото си...

В село Баничани друга комедия. Организационния куриер Стоимен едва не омърси камата ми с невинна кръв. Идва човека запъхтян и съобщава, че селския пъдарин, един арнаутин, ни бил забелязал и вече отивал да ни предаде.

– Добре, вземи две-три момчета и върви да го стигнеш.

– Не. Искам сам!

Гледам го, цял Крали Марко, стига и на пет души.

– С какво ще работиш?

– По-харно да не пукаме... Ами немам такъво... – Той подмигна загледал в кръста ми и аз му подадох камата си.

Не минаха ни две минути, откакто Стоимен изхвъркна навън, ето че се втурна коджабашията:

– Молим ви, браќа, лошо ќе е. Пратили сте Одимена да убие поляка. Проклета му вера, него кој гледа, ами селото. От нази ќе го терат...

Юнака, след като излъга нас, отива да лъже и селяните, че сме го накарали да убие арнаутина – кой знае, може би току-тъй за кеф. Той поискал съдействието на коджабашията за излъгване бедния пъдарин, че добитъци са направили пакост вън от село, и та го заколи.

Разбира се, злодеянието биде предотвратено. Стоимен призна чистосърдечно:

– Много му е убава мартината. Оживела ми е на сърце. Па рекох да я зема...

А в село Ловча поради недоразбиране селяните бяха излезли да посрещат върховно-комитетския войвода Дончо Златков наместо нас. Читателя вече е помислил, че ние – взети за „върховисти“ – сме били обсипани с куршуми из засада... Напротив, срещата се отличаваше с много редовна сърдечност. Селяните се шуреха в тъмнината и търсеха:

– Дедо Дончо, къде си... Къде е дедо Дончо!

Това ни смути толкова повече, че Ловча беше отлично село и по отбор хора, и по въоръжение. Към лятото, когато властите бяха почнали систематични претърсвания, тия краища се оказаха твърде малодушни и организацията събираше раздаденото оръжие. Тогава ловчани бяха заявили на околийската чета: „Ние сме се клеили да мрем с пушките си и нема да ги предадем, додето сме живи, нито на турци, нито вам. Ако настоявате, ще ги обърнем и срещу вас!“

При всичката неприятност от недоразумението ние изнесохме от

това село хубавите впечатления на всички, които са имали случая да го посетят. Гоце извиняваше селяните, които очевидно не можеха да проумеят борбата между организационната интелигенция и софийския комитет. Безразличното отношение на народа към двете страни говореше за него повече добро, отколкото лошо. Не в положение да се издигне до въпросите на тактиката и принципите, той запазваше самостоятелност и следваше патриотическия си инстинкт.

Подир десетина дни ние пристигнахме в село Каракьой, граничен ключ между Неврокопско, Серско и Демирхисарско. Съгласно разпратените съобщения тук беше сборния пункт, дето трябваше да срещнем всички нелегални дейци и чети на окръжието. В една нощ селото даде подслон на 70–80 души, пръснати по различни къщи. Само около 20 души – по-главните Работници, войводите и части от четите – се бяхме събрали в една широка къща с 5–6 стаи, съвсем притулена от външни погледи.

И ето там, в ъгъла на дългия сайвант, група момчета са заобиколили Гоце, който подхвърля желязната топка на една бомба и разправя как трябва да се работи с нея. Името на царя посочва юнашките шегички и гърлестите безгрижни смехове привличат още охотници. – На друга страна, прислонен край стената, стои Яне Сандански – едра и спретната, почти изящна фигура в прилепнала куртка и панталони от желтеникав шаек, с внимателно подредени черни върви върху бели навои. Цяла мрежа каиши кръстосват гърдите му; патрондаши, голям револвер, светла кама и широк ятаган, окачен през рамо като шашка. Наведен до вежди сив каскет и кестенева опълченска брада почти скриват лицето му, сякаш вкаменено под ледения поглед на неголеми оловени очи. Достатъчно е обаче най-слабото вътрешно движение, за да затреперят по страните му безброй едва видими гънки, устремени към тънките изпънати устни, които се разтягат с краищата надолу. И един ситно къдрав смях иде от началото на гърлото му без каква да е зараза за събеседника или някое енергично изражение гръмне издън гърди с някакво челичено безразличие... Той е заобиколен от Гущанова, Баждарева, Кирилиева, Филипова и Таската, агитатори по районите, които спорят върху нещо, прочетено в една френска анархистическа брошура под заглавие *La revolution*, не помня от кой автор. Кирилиев, възпитаник на солунското френско училище, я пазеше в чантата си, както някоя баба пази под възглавницата „Богородичен сън“ или „Камък падна от небето“...

Дядо Илия Кърчовалията, демирхисарски войвода, Георги Радев – серски, Атанас Тешовалията и Иван Даскала – неврокопски, правеха

хубава компания. Те бяха преживелици от харамийско време и сега служеха на организацията. Ако не ги заместваха по-интелигентни хора, причината бе, че из тия места имаше много груба работа, именно преследването на върховно-комитетските чети. Но затова пък с тях се движеха особни агитатори или както ги наричаха „секретари“, които вършеха действителната организаторска работа. Строго пазейки старите хайдушки обичаи, войводите се държаха на висотата на своето положение. Ето ги – накривили калпаци, – облечени в салтамарки с размахнати ръкави, в беневреци с безброй гайтанени завръкулки, – накачили пищови и ножове, паласки и дрънкалки – и отгоре на всичко неизбежния бастон, мъжка дрянова сопа. Сопите не бяха забравили те дори и сега, разхождайки се по сайванта с повъртане задница и широко размахване ръка – харамийско-бабаитски вървеж, който има толкова груба прелест. „Даскалите“ ги оглеждат отстрана и шепнат обичната си закачка: „Гледай, гледай копаран-чаушлар!“ А „копаран-чаушите“ не могат да търпят панталоните и тънките нозе, побутват се и ръмжат презрително: „Чонгали!...“

Бих направил голямо опущение, ако не помена тук още един комита, колкото непретенциозен, толкова и беззаветно предан на организацията. Той се казваше Белчо или Сивко, не помня добре, но имайки пред вид козината на едрото му тяло, приемам за вярно второто име. Когато влазахме в селото, Сивко не беше последен между посрещачите. Скимтящ, почти ридаещ от радост, той се хвърляше ту върху одного, ту върху друго с настойчиво желание да се целува по устата. И никакви ритници не го огорчаваха. – Когато се настанихме, настани се и Сивко при стълбата, като я оставяше само по един-два пъти на ден, за да споходи и другите къщи, дето имаше четници. Но той виждаше къде са големците и най-много стоеше при нас. Приятел на свободолюбива организация, Сивко отдавна бе получил за себе си неограничена свобода; искам да кажа – нямаше господар. Както беше популярен, той не оставаше да умре от глад – и все виждаше по нещо ту край тая врата, ту на онова купище, додето наминае някоя чета и докара сития Великден. Но понеже не получаваше шифровани предизвестия, той обикаляше селските крайнини всяка нощ и чакаше щедрите гости. И те идваха, по-рядко или по-често. – Като истински съза-клетник, Сивко мразеше турците до ожесточение. Минеше ли през селото аскер, заптия или циганин, той побесняваше временно и после боледуваше от пресипнало гърло. – Аз седях на стълбата, Сивко протягаше глава върху коленете ми и се кокореше, сякаш да продума, или жумеше от удоволствие. Интересни бяха неговите тъмни

очи, пълни с толкова непонятна тъга или детинска признателност за най-малка ласка. – Какво ли стана той – дали е жив, или е умрял, – от естествена смърт или от друго! Може би някой турски куршум го е пронизал като храбър участник в някое четнишко сражение край селото. Наистина, какво ли стана той!

Но да приказваме за човечите. В Каракьой районните началници изложиха състоянието на околиците си. Навсякъде, както и в Разлога, едно и също, а най-вече – липса на достатъчно оръжие. Яне Сандански упрекуваше Гоце, че не е използвал всичкото си влияние за по-добри резултати в казаното отношение. Но какво можеше да се направи, когато софийските върховни комитети, един подир друг, бяха пръскали събираните за Македония средства в разни авантюри, без да помогнат колко-годе на населението? В особно заседание се говори върху антагонизма между интелигентни и неинтелигентни нелегални работници. Той се усилваше от ден на ден – лоши плодове бяха узрели и капнали. Гоце препоръчваше на „даскалите“ повече такт, а на „копаран-чаушите“ повече съзнание.

Но въпроса, който ни занимаваше най-много, бе солунското решение. То не се съобщи на всички и се обсъди в съвсем тесен кръг. Ще цитирам дневника си буквално, за да не примеся, макар несъзнателно, днешни възгледи към тогавашни: „29 януари сутринта. Събрание – Делчев, Сандански, Гущанов и аз. Окръжното на централния комитет. Сандански и Гущанов против терора и колебливи относително въстание. Делчев и аз против въстанието... Общо решение – да се противопоставим на централния комитет и да работим чрез систематически терор. Ще чакаме писмо от софийските другари, за да видим как са погледналите на солунското решение, и тогава ще се открием... Сандански недоволен от Гоце и други за недоставяне никакво оръжие вече цяла година...“ И пр. Разбира се, тия кратки бележки имат нужда от разяснение. „Терора“ бе един широк план за действие чрез динамит по градове, железници и другаде, винаги далеко от българското население, което инак би било изложено на турските жестокости. Аз съм говорил за това по-нашироко в Гоцевата биография. Покойния Гущанов и Сандански, двамата най-влиятелни хора в Серския кръг, след продължителен спор отстъпиха пред всестранната убедителност на Гоце, който се ангажира да предприеме една „примерна“ акция по възможност скоро. На всеки случай оставаше обстоятелствата да коригират поведението ни. Без да се открива същността на работата, пред районните началници се говореше в духа на горните решения. Все за същата цел – поне между другото

– аз бях натоварен да почна издаването на един агитационен лист.

Преди да се пръснем, взривните вещества се разпределиха между четите, които трябваше да се запознаят и с употребението им. Затова всички се изтеглиха през една нощ към близката Алиботуш планина, из чиито пещери можеше да се гърми безопасно и до насита. Само аз и Кирилиев, който ми бе даден за помощник, останахме в Каракьой да чакаме хектографическите материали, за които бе писано по околните градове. После вече щяхме да се местим из окръжието, дето намерим повече удобство за работа. Но подир три дни Гоце ми писа да вървя и аз в планината, дето бяха получени важни писма.

Късно след полунощ подир дълго криволене из планинската пазва водача каза, че сме близо до „лагера“, и ние дадохме надлежния предупредителен сигнал за часовете. Вън светеше ослепително чиста луна и една широко отворена пещера се открояваше срещу нас като бездънна паст на някое гигантско чудовище. От онова, което виждах, невъзможно бе никакво разумно представление за вътрешността: тук и там, доле на земята или горе увиснали на свода, тлееха огнища или прорязваха тъмнината кървави езици пламък, или се виеха млечни струи дим.

– Къде е Делчев?

– Ето при средния огън – посочи последния часови, изправен пред самия вход; – направо, направо...

Там спяха десетина души, огърнати в кепетата си й прилепили гърбове един о друг. И ние, новодошлите, намерихме място между тях.

Сутринта, когато отворих очи, сняг ме покриваше. Времето се беше развалило и понеже това огнище към отворената страна на пещерата, снежния прах ни достигаше. Гоце се грееше на бухналите пламъци с лице потънало в пепел и очи заплакани от дим. Той ми подаде ръка с полшеговито огорчение:

– Нямах късмет. Вчера тук беше пролет, а сега Погледни навън каква е виелица. Има ли по-голяма проза!...

Капе – така се нарича пещерата, дето бяхме. Двайсетина метра дълга, седем-осем широка и петнайсетина висока, тя има формата на грамадна кнфла изгърбена към югоизток, с изяден от времената входен край. На северозапад, ако си представявам местоположението вярно, стихииите са изгърбушилм корема й към покривната част почти изцяло надлъж. Отляво при входа се вижда малка дъсчена врата с иконата на Св. Богородица над нея. То е параклис „Св. Спас“; околното население сборува тук на Спасовден. Няколко стъпала, издълбани по каменния блок, достигат вратата на тая малка пещера в пещерата, триъгълно

разширена от две крачки при входа до четири към дъното, на дължина около шест крачки и височина може би десет. Една каменна полица от единия до другия край на дъното, висока два и широка един метър, предста-вява олтар и престол. Външната надвходна Богородица е с гръцки надпис, който отбелязва и датата 1839 година. Вътрешните икони изглеждат да не са от по-нов произход, макар че надписа на Богородицата, зографисана над олтаря, е славянски. На дясната страна стоят Разпятието и Възнесението. Лявата стена е съвсем бяла, измазана с вар. Отляво на олтарната Богородица, над която има и двама евангелисти, е изписан отделно един ангел с клонче в ръка. Той може би иска да каже: „Мир вам, които сте успели да донесете главите си дотук; кърджалии, еничари или башибозуци не ще ви настигнат из тия планински лабиринти.“ Свети Спас загатва това чрез името си... Но сега той беше пълен с динамит и бомби – свети Спас!

Общата пещера има още сума малки и големи от деления. Ето там в едно от тях, дясно на входа, се настанил Сандански с другарите си. Малко по-навътре под застрашително нависнала стряха, шумят демир-хисарчани. Отгатак централното Гоцево място са димили сърчани. И още няколко огнища са разположени по различни пътища. Най-интересни бяха неврокопани в своето орлово гнездо – чак до покрива, дето се Изкачваха по една вратоломна „стълба“. При тях чучуртеше от скалата тънка струя и пълнеше ведрото за 80 души.

В дъното на пещерата, върху камъните, са проснати два заклани вола. Още два живи чакат своя ред, а други два са изядени вече. Те всички бяха докарани от Неврокопско, дето няколко опитни момчета ходиха да ги крадат от богатските турски чарди. Виното също е в изобилие. Грамadni биволски толуми, надути от пълнота, лежаха – и пшъкаха... Напразно Гоце се ядосваше на времето. Месо и вино при снежна фъртуна, каква по-голяма поезия!

– Момчета, комуто е студено, да става.

И една гайда задребни ръченица. Един – други – трети – пети – десети, хайде-хоп, хайде-хоп, и-их! – гърмеше пещерата от пляскане с ръце, викове и смях.

Играчите на ръченица вече капят от умора и един почти женски глас запява ненадейно:

Хайдутин пита, разпитва,
не има турски говеда...

– Не криви, море – протестира друг: – „де има бели ханъми!“

Певеца е Спиро, от четата на Сандански, правдив като многострадалния Йов, хубав и храбър като свети Георги. Тоя идеален хъш загина през лятото в Пириня, Дето беше нападнал с неколцина встаници едно отделение аскер. Сега той потропваше, размахвайки кърпа, и протягаше лява ръка за хорановци:

Де има турски говеда.
 Яа идем да ги задигнем...

И редицата се люлееше из пещерата като някоя безконечна змия, изкусно завивана и развивана от Спиро.

А заделени настрана, две-три костурчета играят своето „арнаутско хоро“ – намръщено-съсредоточени един срещу друг, с леко подгъване колене и поизвита назад левица. Те размахват ножове ту високо над глава, ту около рамене или широко настрана – По такта на една гръцка песен за Али паша, обсаден в Янина от султанските войски. И мелодията се протака мрачна и невнятна, като зашеметително предчувствие за близък край, или се кърши поривиста и страстна като кървавата трагедия, разиграна в кулите на непокорния сатрап. Скоро всички се натрупват около костурчани и притихват, обладани от тъмната магия на непонятните слова, тълкувани чрез невероятните в изкуството си движения. И ето потръпват юнашки снаги, протягат се мускулести ръце и настръхват няколко пехливански двойки...

Само Гоце оставаше все замислен, макар че вземаше живо участие в общите забавления. От Солун се бе получило второ писмо, с което централния комитет искаше да не се предприемат никакви акции из Македония до началото на май. Съобщаваше се още, че било решено да се направи само в лозенградския район, Одринско, един атентат върху трена, колкото за проба относително ефекта. И подир всичко, Гоце бе поканен, като добре запознат с условията в цялата страна, да вземе лично участие при изработването на плана за общи встанишки действия. А районите бяха получили отделно окръжно да направят всичко възможно за своята най-голяма боева готовност. Ние обсъдихме целия ред нови обстоятелства и останахме на предишното си решение. Гоце трябваше да отиде в Солун за въздействие – разбира се, след като извърши уговорения по-рано атентат. Забранението – или съвета – на централния комитет оставаше без последствие.

Когато дойдох аз в пещерата, опитите с динамити бяха свършени.

Свършена и другата работа – ние трябаше да се пръскаме. Но Гоце поиска да останем тук още един-два дни, поне до свършването на провизията. Той намираше особно полезно това близко общение между събрания пътър свят от най-различни умствени и нравствени уровени. Граждани и селяни, крайни идеалисти и отчаяни главорези – остри камъни, повлечени от общия порой, – те трябаше взаимно да отъркат грапавините си и да прилепнат по-тясно един към други.

Деня минаваше незабелязан и вечер огньовете се разгаряха по-буйни. Газените тенекии с обилно наготзените чорби и каши (можете ли си ги въобрази!) са изпразнени вече и около огнищата почват закачки и разкази, подгрени от червеното крушовско вино. Аз наблюдавам всички групи и чувствавам помежду им странното отсъствие на Македония. Те дори пътьом не поменуват, че оня ден са запустели няколко села и вчера е била избита до крак някоя чета. А между туй разказа за фокусите на видения нявга панаирски акробат превръща в едно ухо десетина мустакати мъже. Или спора за трайността на тоя или оня вид цървули отива пряко до бой... Несъзнателно всички се стремяха да разсеят кошмара на страшната революционна действителност. Или пък нервите бяха вече притъпени от тревога и душите жадуваха отдых. Малко по малко огньовете прегарят, фигурите зад тях чезнат, разговорите притихват и мнозина спят. Само Кара-Вашил (така го зовяха неговите земляци-кукушани), подпрян на лакет край нашето огнище, реди унесен:

Море Нешо, леле конакчийке
ке те прадам да ми кажеш,
дали виде лоши люге,
лоши люге – арамии?

Облечен като турски низам-аскерин, неразличим По нищо от най-типичния средна пора манафин, певеца тегли един „чикъм“ из дългата си османлийска чибучка, закашля се и продължава:

Море аго, леле бюлюкбашо,
дил ме прашаш, ке ти кажам:
синок вечер у нас беха
седумдесе седум-мина...

- Седумдесе седум-мина-а – довършват вече няколко гласа.
- Де Вашил, по-живо, емшери! – подвиква и Гоце.

А що беха, аго, седумдесе –
като тебе кокошкари;
а що беха ссдум-мина –
като мене се калеси.

– Бре-бре-бре-е...
Се калеси, аго се юнаци.
Калеш овен си лечаха
и за тебе сбор чинеха,
улав турчин, да те фатат!

– Пля-яс – светва един револверен изстрел.
– Тичайте да кажете на часовите – досеща се някой: – да не помислят, че ги викаме!

И пещерата отново притихва в дълбоко мълчание. Но някой от неврокопчани още не е изгубил настроение. Като че пробуден в орловото си гнездо от про-кобен сън, той протяга унило:

Кани се-е село да бега-а
от турци-и, от еничари-и...

Сякаш вледененото отчаяние на робите се топеше в нервното пещерно ехо и се разсипваше върху нас като кървави сълзи! Надали има в света други народ освен нашия, чиито песни, с редки изключения, да са тъй неразличими от гласен плач. Поспрете се утрин край някое гробище или идете на пладне при жетварите в полето, или присъствавайте на някоя селска сватба – и слушайте чрез душата си! Вие ще чуете все едно и също.

На 6 февруари през нощта ние изпразнихме пещерата, всеки поел своя път. Щях да забравя: преди да се разпръснем, един фотограф дойде отнейде и ни фотографира. Гоце трябваше да се спусне край р. Струма с намерение да разруши някой по-голям мост. Аз прекарах с него още ден в с. Кърчово (Демирхисарско), дето една случайна шега ни озова в роли-те на лекар и аптекар.

В моята чанта имаше няколко шишенца с различни „пенкелери“ и една кутия прахове против треска, кашлица и пр. Понеже смятахме раздяла за месеци, ние седнахме да разделим и лековете. Когато разправях кое за какво е, Гоце се усмихна към присъстващите два-трима селяни: „Истински хекимин!“ И ето след половин час захванаха да идват организационни членове: „Аман, тук никой не разбира; жената, детето –

какво да ги правим; вече две години, пет месеца, оня ден...“ Никакви разуверения не помагаха; селяните мислеха, че се увъртам, и се огорчаваха. Най-сетне рекох поне да видя болните, затова наметнах една дълга гуня и тръгнах „по визити“. За да се отплатя на Гоце, аз му изпратих две-три „диагнози“ и „рецепти“, затворени в пликове: „30-годишна жена с очевиден признак на интересното положение. Въображаеми болести в главата, гърдите и нозете. През ученически години особено съм се интересувал от женските потайности и съм чел нещо за ипохондрията на непразните. Дай два праха против кашлица!“ И др. – Най-интересния ми пациент бе едно 10–12-годишно момиченце с няколко муски на вратлето. То „страдаше от нозе“ – чак до горе синьо-черни като шията на впрегатен вол и твърди като цървул. Въз някакъв лишей се беше натрупал половин сантиметър кир. Наслояването почнало още когато детето било на 1–2 години. Всички го смятаха „змейничаво“ и вземаха кира за „змейски луспи“; – майка му трябва много да се е клела, че не е сгреща-вала с някой змей... Не бяха помогнали нито знахарски баяния, нито ходжовски муски, нито попски молитви. Аз „предписах“ да мажат три дни дървено масло или прясна лой – и на четвъртия ден, след половин час държане в топла вода, да хлузят с насапунен вълнен чорап. Подир това да повторят нови „четири дни“, сетне да потретят – додето изчезнат „луспите“. Обаче кой знае дали съм помогнал повече от ходжата и попа!...

Оттук Гоце отмина с две чети: неговата – 12-мина облечени в турски аскерски униформи, и районната – 7 или 8 души с Илия Кърчовалията начело. Аз и КиРилиев също отпътувахме следната нощ за паланката Крушово.

Но подир десет дни ние се срещнахме още веднъж, Гоце ми пишеше да отида на 18 февруари заранта при „Понова чука“, в скалите над село Кърчово. Аз го видях с няколко кокичета в ръка. Той беше получил вече два броя от проектирания в Каракьой революционен лист и ми подаде китката: „За вестника!“ Угасналите очи и повяхналото лице свидетелствуваха за неговите двойни страдания. Едно хроническо коремно разстройство при сегашния четнишки живот се беше изявило с особна сила и го ломеше физически. А организационните дела, които отиваха в противоречие с неговите най-скъпи възгледи, раздробяваха и душата му.

Сутринта времето беше ветровито и дъждовно, но след пладне се оправи и ние двамина се уединихме на припек. Полученото от София писмо гласеше, че тамошните другари били твърде изненадани от

солунското решение, но не могли да не го възприемат. Ив, Гарванов, като председател на централния комитет, съумя да изправи всички пред един свършен факт. Гоце съобразяваше колко мъчно и почти невъзможно бе повръщането назад. От друга страна, един опит за организирано противодействие в страната би повлякъл само безполезни жертви и изпитания.

– Остава – каза той – всеки да решава въпроса за себе си. Колкото се отнася до мене, аз няма да се противопоставя, но няма да изпълня и никакво конгресно решение. Дето остана да въстаничествувам – ще въстаничествувам, както си зная: без прякото участие на населението. Все пак ще ида в Солун, да чуя тия хора отблизо. Може...

Гоце не довърши и потъна в мисълта си. Аз не разбрах дали той се колебаеше относително своята правота, или още се надяваше да упражни някакво въздействие. Не намерил удобство за разрушение по Струма, неговото намерение бе да устрои атентат в Драмско и оттам да гони Солун. Подир две седмици той разруши железопътния мост при станция Анжиста и към Великден достигна Бялото море. Там Гоце среща Даме Груев, въстанието бе отложено за Илинден и както ми казваха, челото на моя другар било просветляло. Кой по-рано, кой по-късно – под натиска на своелогичните обстоятелства, – ние всички от онова време поизменихме нещо от възгледите си. Но в кърчовските скали Гоце бе отпуснал глава надолу, блед като мъртвец при желтото сияние на слънцето, което захождаше вече. Аз гледах душата на тоя човек – душа закалена в бурите на живота – гледах я да се вие, като обгорена змия.

Ние приказвахме все същото и през нощта, която прекарахме край огъня в някаква изоставена козарска колиба. Приказвахме и целия следен ден, попаднали в един магесан кръг, из който нямаше изход. Гоце щеше да остане тук още 2–3 дни за почивка след обиколката, но аз трябваше да се връщам при работата си. Надвечер, когато влязох в колибата за сбогом, той лежеше превит от треска и коремни болки.

– Отиваш ли? Ето тия документи по въстанието. Ако останат у мене, ще пропаднат.

– Какво думаш! Вероятността е еднаква за двама ни...

Изправен на границата и обладан от предчувствия, Гоце сочеше България: „Няма да я видя!“ С нещо тъмно и далечно в поглед и глас, той пророчествуваше и сега.

И това бе последната ни среща.

Как минаваше времето

През това време – април 1903 – вече три месеца аз „просвещавах“ народа в Турско, издавайки седмично по един брой от хектографическия лист „Свобода или смърт?“ – форматно почти еднакъв с малък, четиристраничен софийски вестник. От село на село, все така: потряба ли да напуснем едно място, аз – писача, и Мицо Кирилиев – преписвач, ние се измъкваме дебном с първи мрак и вземаме пътя към друга стряха – близка един или далечна единайсет часа. Един куриер напред, разклатил глава в широка и безшумна стъпка, развява срещу вятъра изтънелите криле на износен клашник и наподобява из тъмнината птица, която не може да хвъркне. Подир него аз и Мицо, огърнати в широки кепета, провесили манлихери зад рамо, току се препъваме из непознатия път и шепнем проклетия по царски адреси. А подир нас втори куриер води муле, натоварено с печатарските ни принадлежности: тенекиена форма за разливане хектографическата смес, рибена туткал, глицерин, всевъзможни мастила, хартия – и най-послед една-две бомби за в случай, че редакцията се озове натясно.

По-рано или по-късно през нощта, но винаги преди зора, ние сме вече над избраното село. Ако тук има войска и патрули, както в повечето случаи, влазянето ни е придружено с твърде сложни маневри и гимнастики, в които помагат смели комитетски хора, излезл и насреща. Ако ли не, куриерите ни водят право в отредената къща, дето край подклаждания цяла нощ огън ни посрещат загрижения стопанин и някой „големец“ на местната организация, най-често учителя.

Аз много обичах това „пристигане“ – капнал от умора и нередко измокрен до кости; обичах да се припека на огъня в дремотна мълчеливост, като остава Мица, словоохотлив кукушанец, да говори и за мене. Вкусни бяха задължителното кафе и две чаши люта ракия, дотъкмени с червена ябълка, която зачервената мома на домакина, пазейки стар обичай, е оставила срамежливо в ръката ми, за да изхвъркне веднага навън. После ние оглеждаме двора и посоката на улиците, освобождаваме се от по-нататъшните грижи на селяните и заспиваме прегърнали оръжие. И сънува всеки най-малко, че го бесят – за да се пробуди цял в студен пот и да види, как неудобно е прескрипал врат с пушката си.

Заранта, следва посещението на комитетските първенци, които ме оглеждат с любопитство и разочарование. Че не съм македонец, а съм

минал границата, и още – че съм подал оставка като член на софийския върховен комитет, за да ида в Македония – всичко това, разказвано от учителите с наивни подробности, беше елемент за легенда. И подире – бедните хора виждаха едно момче, изсъхнало от несгоди и бледо като въськ, съвсем нескопосно облечено и без умение да си обуе цървулите даже. Беше хубав урок, когато подслушах еднъж презрителния шепот на две моми: „И то ми било харамия! – мяза на светия!...“

Вече настанени, ние залавахме работа – грижите около „вестника.“ Прегънат надве и сложил хартия на коляно, или изтегнат по гърди, аз пиша уводната статия и подавам едно по едно дребни листчета на Мица. Застанал на колене пред газов сандък, той преписва с хектографическо мастило върху голям лист, като извива мъченически врат и дъвче език. Някой от двамата куриери, които местния комитет туря в разположение на „редакцията“ още с пристигането ни, седи на прага и кърпи цървули или дяла клечка. Но Мицовото перо захваща да провлача влакна от хартията и той ръмжи, чистейки го в късче плат, докато успее да нашари с мастило вред, дето го е прихапало да се почеше. Най-сетне писането ни омръзва – и разхождайки се един срещу други като вълци из клетка, ние подлавяме тихо някоя харамийска песен заглушавана от ударите на стана вън, дето работната домакия е заседнала още призори.

След почивката Мицо сяда отново пред сандъка, аз се изтягам по очи на земята и пак пишем. Така минават дните, днес като вчера, утре като днес, помрачавани само от нашите зловещи сънища и предчувствия, от известия за сблъскване на чети с войската и опожаряване села, от подозрения на комитетските хора, че шпиони са ни узнали, и внезапни промени на къщата и пр. Но тук, в с. Ляхово (Демирхисарско), дето прекарахме великденските дни, за които разказвам, беше сравнително много спокойно, доколкото е дума за лично удобство. Селото е чисто българско, без установена за постоянно войска. На всеки случай не бе както в Крушово, отдето идехме, след като работихме две недели в мъчително съседство с аскера, при гъмжило шпиони-гръкомани, които ни караха да меним къщи една подир друга.

Уводната статия готова, следваше отдела „Революционна хроника“, после „Народни страдания“ най-сетне едно стихотворение – дълго колкото останалото място. В тоя ред „вестника“ се нагласяваше да служи повече за агитаторите, отколкото пряко на населението. Отхектографиран в стотина екземпляра – и при най-затруднителни обстоятелства, това биваше вече извършено към събота-неделя, – ние го пушахме понеделник заран по четирите македонски ветрища.

Аз и Мицо сме коленичили вече около сложения наред стаята хектограф. Учителя се готви да ни помага, засуетен по чорапи около нас. Домакина, опрял ръка в горния праг на вратата, стои прав отвън и следи любопитно работата ни. Пътната врата се хлопва и той обажда:

– Дедо поп и другите...

Най-напред се показва свещеника, здрависва отвън, обръща се гърбом, опира тока на обувката си в прага, изкарва я на половина и като залявява нога, хвърля я кой знае де; – после другата. Един по един така правят всички празнично облечени с новите си кундури или калеври. На сядане всеки минава крайогнището, като мъкне по нещо от пояс и го оставя там. Ето: шише вино от дядо попа, ракия и сухо грозде от бакалина, микроскопическа делвица мед от трети, орехи от четвърти. Мицо ме гледа усмихнат изпод вежди, а мене ме обзема някаква неловкост и аз намирам една шега, с която минаваме на дневен ред:

– Хайде-де, ако носите бакшиш, като че идете при кърсердари, недейте ни прави съвсем турци: махвайте ръце от гърди и сядайте!

– Ба, видели са бакшиш сите, откакто излезе новио закон – гъгне попа през нос.

„Новио закон“ – това е запрещението от страна на организацията да се дават рушвети на властниците...

– Ба, видели са – повтарят и другите като ехо.

– Р-р-р... вадим ние внимателно първия лист, „отпечатан“ вече от едната страна.

А-а – изумяват се гостите; – така ли се правят и другите вестници, като оня, дето иде на деда попа от Стамбул?

– Онова е друго – дига глава Мицо и разказва, че „онова“ се работи върху машини и пр. Наистина, той не е виждал печатница, но ако бъде жив да прехвъркне нявга „отвъде“, в България – интересува се, непременно ще види.

– Хе, отвъде, учителю! – вперя очи в хектографа дядо поп, като отблъсва надире калимявката си и открива широко лице, окръглено от полупобеляла руса брада. – Легнало ми е на сърце мене, да крена без нищо-никаква работа, па там! И тук ке биде слободата, божа воля е, ама...

Дядо поп се обърква; той не иска да издаде потайна невяра.

– И скоро ще я видим, отче – процеждам аз през зъби.

– Ех, скоро, оно се знае. Думам за Бугарското. Там веке свети, като у некая кукия – широка-широка и цела от сърча. Искам да го видя аз него, други свет е...

– Мм, свет като свет – обажда се даскала и дъвче сухо грозде.

– Не е баш свет като свет! – възразява бакалина с решително завъртане глава: на, тука е Турско, там Бугарско!

– Санким наше – подзема втори, – наше, даскале; друго е турчин да ти е отгоре, друго ети да си на турчино отгоре...

Даскала, хрисим и свенлив момък, като че се чувства винавен за наивността на селяните. Но обикновено мълчелив – и както заекваше – той не отвръща. Само малките му сини очи се надуват, сякаш готови да изхвъркнат из орбитите си.

Домакина, който стои до огнището и чертзе в пепелта с клечка неведоми знаци, повива глава да каже нещо. Лицето му, изгоряло от слънце, е разтегнато в тихо умиление. Той пита:

– Ами там, в Бугарско, аскера е бугарски, все от бугари, както що са у Турско турци?

Тоя петдесетгодишен човек се вдетиняваше нарочно. Той желаше да попипа своите представления и мечти. Помните толкова милия дядо Йоцо на г. Вазова.

Попа се усмихваше благо в сиянието на слънчевите зари, които проникваха през малкия прозорец.

– Е, може ли инак, там вси са наши брата – отвръщам аз.

– И юзбашии, и бинбашии, и всички? – пита домакина все тън, като очарован от някой дивен сън.

– То се знае. И каймаками, и мютесерифи, и валии. До везир и цар.

– И сборуват они по наше, по бугарски?

– Е па как! – отговаря бакалина, задавен от смеха на някакво гордо удоволствие; – нели са бугари, нема да сборуват по турски я.

– Майки!...

Пъдарина се втурва и прекъсва беседата: той съобщава, че едно малко отделение войници дошли в селото и дирели коджабашията, да им даде обичайното удостоверение за „мира и тишината“. И един по едии гостите се измъкват навън.

Дошлия ни показва страната си, нашарена от пръстите на една мъжка плесница, защото отказал да размени торба войнишки бисквити с хляб:

– Ние пости, леб не ядем, а они – даим зема мухолясалите пексеме-ти! На псетата не га давам...

А дълги бяха тия великденски пости, като македонските очаквания за свобода, и сухи – като някоя мюрцщетска програма за реформи. Аз се разболях от лошата храна и ние трябаше да ги развалим. В грижа около

мене, Мицо се простуди и легна наздраво. Сега обърнах пък аз да го лекувам с помощта на учителя. Варяхме му ракия с черен пипер и го карахме да се опива. Пържихме му яйца со сланина, по негов вкус, и веднъж даже му сварихме едно пиле, на което бяхме забравили да извадим червата. Бързахме да го излекуваме, защото до Великден оставаха само няколко дни, а пък аз исках да издадем за тогава два броя от вестника: освен редовния, един извънреден, великденски. Трябаше да бързаме още и по тая причина, че в съседното село Петрово бе убит от организацията един шпионин, а това повлече арести на хора, които ни знаяха. И ако те се окажеха слаби и почнеха да предават, естествено, нам щяха да ни потрйбат здрави нозе.

Донесоха се лекарства от града, Мицо бърже стана и ние почнахме трескава работа, като използвахме дори невъзможния почерк на учителя. В петък всичко бе привършено и в събота се затыкмихме да посрещнем Великдена. Аз обръснах бухналата си четиримесечна брада, която бе накарала Мица да се губи в догадки откъде ме познава, докато найсетне плесна ръце: хъ!

Той се досети, че то било портрета на султана: него бил виждал. Благодарим!

Измити, пригладени, ние се преоблякохме и преобразихме: Мицо взе селски дрехи, които тъкмо подхождаха на русото му едро лице, като го заличваха. Аз пък надянах едни стари дрехи на учителя, в които се препоръчвам на читателките си: шаечни панталони до колене; жилетка, наставена с червен пояс; най-последно дочено палтенце, широко, но късо до кръста. Феса, нов и с дълъг пюскюл, също беше малък. Само обувката, някакви получепици, бяха цели лодки и аз трябаше да ги допълня с хартия, за да не изпаднат от нозете ми.

Така нагиздени, ние бяхме готови за ролята, яоят щяхме да играем: Мицо – кираджия, мойводач, а пък аз – учител, който си отива дома по ваканциите, закъснял из пътя. И към полунощ, щом удари клепалото, ето ни в божия храм, като всички мирни християни.

Малката, но сравнително твърде спретната църква беше вече пълна с богомолци, чающи възкресението на разпнатия, който, изправен високо над олтаря, гледаше мрачно и безнадеждно. Работа на доморасли изографи, светиите по стените – образи от някоя шеста човешка раса – вторачили напред страшни очи на сомнабули, слушаха божествената служба с поганско недоумение. Додето ние заемахме място около аналоя, учителя се разходи по всички ъгли и пусна баснята за изостаналия учител – да удовлетвори любопитството на селяните, които ни гледаха

от всички страни. Някой ми подаде една църковна книга и посочи отде да почна: нели съм учител – учителите пеят в църква. Но Мицо ми дойде веднага на помощ в тая малка неловкост; той взе книгата и извика тъй силно, шото ми се стори, че прозорците зазвънтяха.

Попа и певците възгласиха три пъти „Христос воскрес“ и аз се изтъкмих на владишкия трон. Думата беше да кажа едно назидателно „слово“, но какво – не бях помислил. Знаех само, че трябва да вървя по околни пътища, както в други случаи на агитация пред хора, от които не всички са „посветени“. И залових първата мисъл, която ми дойде в главата:

„Братя! Както преди две хиляди години беше разпнат върху кръста Исус, така преди пет века биде раз-пната и нашата родина...“

Аз почувствувах, че стъпвам на хързалка, помислих, че трябва да се отклоня – и не измислих друг:

„След три дни Исус възкръсна, но... но... нашата свобода е още в гроба. Божия ангел не ще дойде да ослепи стражата и да махне камъка от нейния гроб.“

Застанал при царските двери, попа късаше брада облещен. Жените се бяха изсипали въвн от женското отделение и протягаха вратове иззад мъжете. Свещите на стълпени наоколо деца ме ослепяваха.

„Божия ангел няма да разгони валии и мютесерифи, каймаками и заптии, чиито фесове се червеняет над тоя гроб.“

Братя...“

И аз отидох, та се не видях.

Един човек в кожух с козината навън се разсипваше в безпорядъчни движения с глава и ръце.

– Тъй! Думай! Думай ми! – зариде истерически той по едно време. Казаха ми после, че клетника бил разстроен от затвор.

И аз думах... „през огън и кърви“. Когато след час кундурите ми затракаха надолу по стъпалата на владишкия трон – „Бракия ристяни!“ – обади се и попа развълнуван:

„Вие чухте учителя да ви разказва за мъките на господата нашего Исуса Риста, който седи днес в небето от десна страна на бога отца и плаче, като гледа грешните да погубват душите си, – и се радва, когато вижда деянията на праведните ибо техно естъ царствие небесное, да го отсъди господ-бог и мене и вам!...“

– Амин – обаждат се полугласно старците.

„Сега, бракия ристяни, слушайте за сребролюбиваго и многогрешнаго Юда Искарьотина, дето предаде в душмански ръце господата своего

Исуса Риста и проклета му душа ойде да гори в пъклото до страшния суд божий...“

И дядо поп захвана твърде уместна проповед срещу предателите, „които не виждат добро нито на тоя свет, като убития в с. Петрово шпионин, нито на другия – като Искаръотина“.

А додето той говореше, селяните се примъкваха тихо да се христосват с нас, вадеха из поясите си червени яйца и ги подаваха со задушевни думи: Бог да помага! Те всички проумяваха какъв сорт учител и кираджия им бяха на гости.

Преди да се пусне църква, ние излязохме под предлог на моето бързане да заминавам. Всъщност замина местния учител за кукушките села, отдето беше родом, а Мицо и аз променихме къщата. Същевременно бе разпоредено да се турят под надзор ненадеждните елементи в селото и организационните членове да посещават през деня непосветените с цел да се използва ефекта от „словото“.

През деня пръв ни посети дядо поп и аз поисках да оправдая безогледността си в църквата. Но той ме прекъсна с трогателна покорност на съдбата:

– Иде дванайсетия час, учителю, и нема връщане. Никой никого да не жали и всеки да си гледа работа та! Кому каквото е писано...

Скоро надондоха и други гости, всички с червено вапцани носове – нещо, което ме озадачи, додето се досетих, че причината на това не е никакъв обичай а просто червеното яйце и хладния ден. Мицо беше особено възбуден и като изчерпи пророчествата си за близкия край на турското царство, грабна „Св. или См.“ и зачетевеликденската статия.

„През една тиха нощ в Гециманската градина Исус възнасяше към небето молитвизастраждушетов неволя човечество, за гибнущите в неправда човеци.

Юда беше извършил вече своята грозна продажба и вървеше пред войниците, които щяха да хванат и отведат на съд оногова, който бе дошъл да съди.

Целувката, светлия знак на любовта, послужи като знак на тъмното злодеяние.

Подиграван от невежа сган, оплюван от лъженабожни фарисеи, жестоко изтезаван от римската власт, божествения мъченик свърши най-последно върху кръста.

И огря от върха на Голгота едно благодатно слънце за света. Това слънце бе християнството...“

– Също като в евангелието – мълви попа.

– Също... – додават и другите.

Мицо ги изглежда недоволен от прекъсването и продължава:

... Християнството – което в своята истинска смисъл е осветен чрез страданието протест на доброто против злото! – борба на правдата срещу неправдата.

– Което следователно осветава и протеста на угнетения против угнетителя, и борбата на поробения срещу порабощителя.

Защото гнета е зло, а робството – неправда!

Протест в името на онова, което е сиянието на рая; борба с онуй, което е тъмнината на ада: тоя протест и тая борба са корена и върха на крепкия мир, на искреното единение, на сърдечната любов в средата на група човеци.

Затова има едно напътствие към избрани, а не завет към *събрани*: „Любете друг друга!

Че не може агнето да обикне вълка; нито угнетения – угнетителя; нито поробения – порабощителя. И не трябва!...“

Тук Мицо подигна глава да рече нещо, но се наведе:

„Било е казана: ударят ли ви по едната страна – обърнете и другата. Но веднага е прибавено: като не забравяте Мойсея: око за око, зъб за зъб!“

Книжниците и фарисеите диреха възможност и случай да наклеветят и погубят Исуса. Инак – той би завършил:

„Обърнете и другата страна, за по-голямо право на мера според мера...“

Да смажете главата на оня, който ви е ударил, като на зъмя!“

– Това – каза Мицо – и мене се вижда също като в евангелието.

Попа клати глава одобрително. Другите правят очевидно усилие да разберат – и не могат.

„Кълнеха се първите християни в името на кръста и обикваха друг друга в името на общото дело: – за победата на доброто над злото, за възтъргъжествуването на правдата над неправдата.

Отначало слаби единици, те разпространяваха своето учение, като презираха най-страшните мъки.

По тоя начин те искаха да привлекат жертвите на злото и неправдата, които са легион, и да образуват едно могъщо воинство, кадърно да унищожи с един мах всяко зло и всяка неправда: да не съществуват вече!

Но лицемерието и коварството спасиха злото и неправдата, против които беше встанал страдалецана кръста.

Смири се лицемерно злия и се нарече християнин; въздъхна

лицемерно несправедния и се нарече християнин: – падна копието на християнството в коварни ръце, за да бъде насочено *против самото християнство...*

– Което биде обърнато наопаки: да послужи на злого и неправдата! – на угнетението и порабощението!“

Мицо се оглежда за впечатление. Разбира се, всички го гледат с изцъклени очи. Но как да проумеят!

„Защото по-лесно бихте продавали моряшко въже през иглено ухо, отколкото да съгласите християнството от седемнайсет века насам с учението на Христа.

– Християнството от седемнайсет века насам, под хоругвата на което са се вършили, вършат се и днес най-черните злодеяния и най-безбожните несправедливости...

С учението на Христа, учение, продадено от седемнайсет века насам, както бе продаден и сам великия учител.

– С духа на Христа, дух, разпнат от седемнайсет века насам, както бе разпнат и самия Христос!

И ако за един кръст непременно е нужна една Голгота, ние ще я кажем: тя е цялата европейска земя.

И ако за една Голгота непременно е нужен един връх, ние ще го назовем: Македония!

Поне така се нарича днес...

Не сте ли слушали за книжниците и фарисеите в Берлин, Виена и Петербург?

Питайте за тях цариградското чудовище!...“

И Мицо подчерта крайните думи с един стремителен жест, сякаш че поразяваше някого.

– Това Петър... Петер...бург – обажда се попа, – не е ли на руското царство?

Но аз изтървам нишката на разговора. От прозореца, дето съм заседнал, се виждат тълга ергени и девойки, събрани на просторния мегдан, пременени и безгрижни.

По широките клони на едно вековно дърво са прехвърлени няколко люлки, на които се люлеят с песни и смях снажни македонки, все 25-30-годишни жени, задиряни от 16-17-годишни хлапаци. Тук мъжете се женят много рано, за да заведат работница в къщи, а бащите задържат дъщерите си, додето им смъкнат кожата. Аз вземах за детинска закачка спущането на ергените да шибат с пръчка залюлените моми, а то било местен начин на откриване сърцето, обяснение в любов! Ако

момата отвърне с известна за случая песен – работата е нагласена. Една здрава, може би 30-годишна жена сграби едно мършаво 15-годишно момче, което я шибаше, и се залюля с него. Ергена размаха сърдито ръце и крака, сякаш в полите на майка си, и луди смехове огласиха мегдана. Изсмях се и аз.

– Санким, ако стреших, прощавайте – обърна се дядо поп към мене, – ама аз викам, че и без Русия ще се оправи. Толкова аскер имаме горе, па и ние оттук...

Кой смееше да изтръгне тая надежда на македонския българин в „аскера“ на България, за когото той казваше „*имаме го*“! И с каква друга би я за менил?

Думата беше все за страхотии, та подплашихме домакина, който се завайка за своята кримка, останала без дървени части при един пожар на плевника, дето била скрита.

– Ех, кой да ми я направи, убавата пушка!

– Чакай море, чакай да се опитаме...

Подир два дни рязане, чукане, тракане, благословии, смехории, пушката имаше вече всичко. Оставаше само да я опитаме дали ще гръмне. Гръмна! – видяхме го още на следния ден.

Не ето се покри с черни облаци и стана едно подходящо македонско небе. Зловещи тътнежи, внезапни светкавици и трясък наподобяваха македонската действителност, каквато беше през тая страшна година. Ето и бурята, която се развъртя в стихиен дъжд и дребна градушка. Кой ще чуе в тоя адски грохот, ако опитаме кримката?

Кримка – ревна, сякаш да заглуши гръмотевиците.

– Брей, майка и стара, чакай още веднъж... Чакай да видим и аз... Ох, пушката ми! – лудееше от радост домакина.

Недалеко се обади още една – друга – трета – четвърта, докато загърмяха 20–30 кримки – половината от всички, с които разполагаше организацията тук. Никакви предпазливости – Македония почваше да безумствува. И само подир няколко дни получихме известие за солунските атентати, размах на красива лудост.

Веднага подир атентатите войската се раздвижи и предишните не тъй чести патрули обикаляха селата всеки ден. Освен това ненадейните обиски ту на едно, ту на друго село вървяха непрекъснато. Масовите арести на по-будни хора даже направиха организацията да се почувствува за един момент като обезглавена. Предателствата и разкритията вземаха невероятни размери.

Районната чета се държеше все покрай високите гористи места,

като ни даваше сведения за маршрута си – да я намерим по-лесно в случай на нужда. Водителя и Стар Илия Кърчовалията ми изпращаше „хабер“: „Момче, не е за стоене в село, ела при нас; с петнайсет души в гората е по-весело!“ При непрекъснато тревожните вести, попа и другите селяни от управителното тяло на местния комитет идваха сутрин и вечер съвсем изплашени. С подигравки и шеги ние успявахме да възвърнем бодросттаим.

Мицовото око също бе към гората, но аз те исках да оставим селото, додето не отхектографираме 12-я брой. Всичко бе готово, написано и препнано, само хартия липсваше. Аз бях поискал такъва от Солун 3–4 дни преди атентатите, затова вярвах да е изпратена, но забавена из пътя. А освен хартията, чаках и някои писма, от които щеше да зависи посоката на пътя ни.

Ние се греехме на следобедното слънце, което биеше през вратата и прозорците на новата къща, дето се бяхме настанили през нощта. Изведнъж един от куриерите се втурна при нас:

– Иде аскер, много!

Ние се изправихме мигом и турихме патрони в пушките си.

– Отде?

– Може да е от Петрово.

– Сега къде е?

– Близо, из петровския път.

– Колко души?

– Момчето каза много.

– Кое момче?

– Едно наше овчарче. Като ги видело, завтекло се да обади. Така е поръчано на всички.

– Какво да правим? – обърна се Мицо към мене.

– Дедо поп каза, ако искате да излезете от село, най-хубаво е нагоре по реката, из шумата. Като наложите фесове и като облечете по една гуня – стига...

Аз погледнах Мица:

– Вестника?

– 12-ия брой ще отиде на вятър. То се видя, че трябва да хванем гората, ами... Ето на, както е стъкмен и хектографа...

– Да употребим поне трийсетте листа, които имаме – трийсет екземпляра стигат. Ти знаеш, че статията за пропагандите следва от 11-ия брой...

– Та какво?

– Ще хектографираме готовото, ще турим по два екземпляра в пакет и ще ги разпратим...

Мицо ме гледаше, както се гледа някой умопобъркан. Куриера чакаше мълчеливо решението ни. А пък аз нито допусках мисъл „вестника“ да остане „недовършен“.

Често подир това, както нднес, аз съм размишлявал върху тъмната психология на тоя момент и все не мога да и дам разумно обяснение. Да смятах някаква ценност статията си, нагласена за читатели от най-посредствена интеллигентност – пази боже! Да мислех, че тя въобще е нужна някому в размирните времена, които настъпваха – съвсем не.

– Сериозно ли говориш да хектографираме? – попита Мицо с тон, който прикриваше едва съдържан яд и злъчна ирония.

– Най-после защо се препираме, мога и сам!... Спасявай се ти, дете шещ, аз няма да мръдна оттук, докато не свърша. И непременно за нас ли идат турците?

Аз сложих хектографа наред стаята, приготвих белите листове и се отпуснах на колене, готов за работа. Не знаейки какво ни чака, предпочел бих Мицо да ме оставеше сам. Но той захвърли пушка в ъгъла и приседна да помага.

– Що да чина аз? – попита куриера.

– Можеш да си идеш.

– А, бива! Ето ми я мартината, ако излезе лошо...

– Юнак си, Петко. Дай по една ракия за кураж. – Мицо се разсмя.

– Дано не чуят жените – сниши глас Петко: – ке врекат...

Но подир минута се показа домакина и седна на прага от умора и вълнение.

– Турци дойдоха у селото. Много са!

– У-ха! Засрами се, бай... (не помня името му). Ами че ще ги тепа-ме, я! Къде ти е кримката?

– Море... – преглътна той.

И ние го отправихме на улицата, да наблюдава заедно с Петка.

Един по един отпечатаните листове се редяха да съхнат на слънце. Вече долу на запад, то гледаше в стаята мрачно и подозрително.

– Момци, турци дошли... – мярна се на вратата и домакинята, преждевременно застаряла жена с болнаво лице.

– Няма нищо, стрино, иди си гледай работата.

– О-ох, знам ли, сине, наплашени сме.

– Няма нищо, иди... – И тя се изгуби.

Ние бяхме привършили вече работа, когато Петко ни съобщи, че

турците се настанили в училището и изглеждали твърде отпуснати.

След полунощ Мицо и аз, придружени от Петка, се измъкнахме из Ляхово – най-предпазливо, за да отбегнем патрулите, които обикаляха по улиците. Призори ние почивахме вече, кацнали на висотата с гол връх и лесисти рамене, покровителствено възправена над селото. Там, между безпокривните голи стени на параклиса „Св. Костадин“, бе обсъдено по-ложението и Петко отиде да съобщи на селския комитет нашето решение.

Решението ни бе да останем в селото или околностите, додето се разберат намеренията на войската. Ако се почнеше, както по други села, търсене на оръжие, ние канехме селяните – по-добре да използват заедно с нас кримките си в едно малко въстание, отколкото да ги дадат за нищо. И вечерта се спуснахме в селото, преоблечени като селяни, и се настанихме с Мица на разни къщи – за по-голямо удобство в случай на предателство.

Селяните изказаха удивителна готовност да действуват срещу войската, ако стане нужда. Но и на следния ден тя не предприе нищо, а вечерта напусна селото – за да се върне ненадейно сутринта.

Аз се миех на сайванта, насапунил цяла главата си и свършил водата, чаках да ми донесат още. Изведнъж слушам гласа на попа, смутен до непознаваемост!

– Турците...

– Ти ли си, дядо попе – обръщам се аз, без да отворя очи: – не си ли в църква, днес е неделя...

– Турците се връщат: не е на добро.

– Ох, дявол! По-скоро, вода...

Когато отворих очи, аскера, 60–70 души, пак вчерашния, бе навлязъл в селото. Къщата, дето бях, е нависоко, и аз го виждах стотина крачки далеко.

– Това ненадейно връщане, отче...

– Да беше за селото, кеха да свършат още вчера, я но-ден. Не дай боже, ама да не са за васка.

– Май и аз това мисля. Да меним къщата – къде... Я по-скоро прати някого при Мица! Нека му кажат да върви нагоре по реката...

Подир малко, като събрах всичкото си мъжество, аз излязох на улицата с револвер в пояса. Минувайки край разпилените вече манафи, сърцето ми биеше силно до пукване и нозете ми проявяваха съвсем не храбри наклонности. Ту едната, ту другата ми нога се залюляваше да направи по възможност най-широка крачка...

Вън от селото аз намерих Мица и ние се покатерихме към „Св. Костадин“.

Вече е късно след пладне. До нас достига навремени раздражения лай на кучета, вероятно дразнени от войници, които се заглеждат по жени и кокошки. Ни песни на моми, събрани като други път посред село на хоро, ни кавал на овчарин, натирил овце и кози по светикостадинските склонове. Ала ние сме спокойни, защото вече имаме известие, че войската мирува, както по-рано. Легнал по гърди сред малки храсти, подпрял глава на длани, аз гледам близката Беласица и мисля за цар Самуиловите дъщери. Скрит под сянката на каменната ограда, Мицо протяга тихо:

За гроба ми, жална майко,
недей пита де е-е...

Подир малко той се обръща мързеливо:
– Оня, даскала, несе върна. Сега той е в нашенско. Знаеш ли де се пада Кукуш отгук?
– Къде, зад Беласица!
– Не, по-налево, като прехвърлиш ей ония баири. Я го видя, я не...
– Кого, даскала?
– Кукуш.
– Каквото дойде – отвръщам аз равнодушно и подемам на свой ред:

За гроба ми, жална майко,
недей пита де е-е...

– Ето пък там се пада Солун – хе, къде белото облаче. Онова бело облаче е върха на Олимп...
– Умряха и те, Мицо.
– Кой?
– Олимпийските богове. От нас поне ще остане нещо, а не като от тях...
– Какво?
– Мърша за червеите.
– ...Недей пита де-е-е... – протяга Мицо отново и подир малко пак заговаря:
– Гледай колко мухи! Цял рояк се вие над главата ти.
Главата ми е кошер на мухи, брат!

Тихо-о – Мицкевич би рекъл: да ме позове някойот родината далечна, бих го чул... Аз се обръщам на гръб и гледам нагоре, засенил с ръце очите си. Мрежа ситни муши се разрежда и сгъстява над мене. А високо-високо един орел чертае кръговете си. После той се застоява като черна точка в небето и сякаш заспива.

Мицо въздъхва дълбоко в съня си. Заспивам и аз...

Вечерта аскера замина, както бе дошъл, без да разберем тайната на маневрите му. Втория ден вечер та се получиха чаканите съобщения – и ние също оставихме селото, упътени към Алиботуш планина.

Едно сражение

Аз очаквах в с. Ляхово заедно с Мица Кирилиев съобщение за мястото на окръжния конгрес, който трябаше да стане наскоро. Там ме намериха шестима конгресисти, представители на разложкия околийски комитет: четирима от околийската чета и двама от управителното тяло. Конгреса щеше да бъде нягде недалечно и на разложани било писано да узнаят сборния пункт от мене. А късно след пладне на 22 април нарочен куриер ми предаде две писма: едното от с. Баница, Серско, и другото от с. Крушово, Демирхисарско. Аз отворих първото означено „много бързо“ и забодох очи в шифъра. То беше от Гоце Делчев, който ми явяваше, че конгреса ще стане над с. Ловча, Неврокопско, и че би желал да се видим там на Гергьовден вечерта. Крушовското писмо бе от председателя на местния комитет или – по езика на революционния устав – от селския „ръководител“. Той ми пишеше, че имал положителни сведения, какво аскер обградил на 21 число сутринта с. Баница, а към пладне вече се дигали пламъци до небеса. Аз погледнах Делчевото писмо: там стоеше еднаква дата. Подир няколко дни, когато работата стана известна в подробности, между другото научих, че то било писано и изпратено през нощта, само 2–3 часа преди турското нападение. Но в момента, когато го държах в разтреперани ръце, недоумението ми беше най-голямо. А другарите пресмятаха вече последствията за революционната организация и за нашата крайна левица в нея, ако Делчев е убит.

При движение на нелегални работници беше установено да се пътува с куриер, дошъл от мястото, дето ще се отива. С тоя ред се избягваха много случайности, които биха докарали сума нещастия за населението и организацията. Но въпреки благоразумните увещания на другарите, аз почнах да се готвя за тръгване още същата вечер, като заявих, че ще взема ляховски куриери – и ако другите не искат, ще пътувам сам. Какво е станало с Делчева, можеше да се научи само в Ловча, а дотам щях да пътувам две нощи. И не исках да ги направя три.

Следния ден трябаше да се прекара в с. Голешово. Аз веднага изпратих куриер с предупреждение за голешовския комитет, като същевременно поисках човек, който да ме посрещне при боровата горица на сред пътя. Вечерта другарите се посъвестиха да останат – и потеглихме всички заедно. Добре въоръжени, осем души, ние не отстъпвахме почти в нищо на една порядъчна четица.

Към полунощ месеца ни грееше залутани да търсим голешовски посрещачи из определената гора. Както узнахме сутринта, изпратените от комитета селяни били край един близък извор, очаквайки да се отбием там за вода. Но пред вид обстоятелството, че край този същи извор, според ляховяни, са били виждани неведнъж турски засади, ние го заобиколихме. А един изстрел откъм недалечната равнина, отдето се чуеше раздражен лай на овчарски кучета, ни накара да оставим по-скоро натагъшното дирене и да продължим към Голешово с ляховските куриери.

Сякаш не стигна бавежа из гората, водачите поискаха да ни приведат по-далеко от широкия път – и ни тласнаха из някакви мочури и храсталаци, отдето едвам излязохме след час и повече въртене на едно място. Ние осъмнахме край Голешово, дето вече не можехме да влезем, и слънцето изгряваше, когато повихме нагоре край реката, към гористата височина. Не подир много аз се любувах оттам на угледните 250 български къщици, разстлани като върху длан. А околоселския венец от голи и обрасли висоти, през къснат на северозапад, позволяваше да се видят букет Пирински върхове, сякаш нарисувани върху кристала На утринното небе.

Скоро дойдоха голешовяни с благопожелания по случай празника на „Св. Георги победоносец“ и с по-важното – храна за „бъдащите победители“. Те съобщиха, че дядо Илия Кърчовалията, войвода на демирхисарската околийска чета, се намира с петнайсет души на Черния връх, час и половина от нас, на път също за Ловча. А кой знае отде, при него бил и подпоручик Танушев, дошъл с 5–6 момчета да предложи услугите си на вътрешната организация. Ние им пратихме известие да ни чакат вечерта, да пътуваме заедно – но турците не позволиха. И основателно се безпокояха другарите след нощесното ни блъскане нагоре-надолу и след зараншното осъмване край селото. Чий беше изстрела нощес и не видя ли ни недобро око заранта? Но гузен виновник на прибрзаното тръгване, аз продавах кураж.

И изстрела ще е бил за нас, и лоши очи са ни видели, щом един турски патрул залавя ляховяни на връщане и ги отвежда при аскера в с. Петрово, два часа далеч от Голешово. Няколко лопати по гърбовете принуждават водачите ни да послужат за водачи и на турците против нас. Те, бедни, се измъкват из неприятелски ръце, само че късно – в дима на барута. Но да не бързам напред.

Сутринта, като изпратихме гостите, аз оставих другарите да се чудят на моята вчерашна „арнаутщина“ и потънах в меко легло от миналогодшна букова шума.

* * *

Тряба да съм спал четири и повече часа непрекъснато. Помня, че ме разбуди един силен шум, сякаш от вихрушка, която превива дървесата. Сянката ме бе оставила и отслабналото слънце биеше право в очите ми. Аз помислих, че пладня е минала вече, и направих движение за часовника си. Тъкмо в това време нов шум, далеко надоле, привлече вниманието ми. Там, сред раздигнати като рой пеперуди сухи листа, се мярнаха за мигновение главите на някои от другарите и изчезнаха. Не разбрал още какво става, аз погледнах бърже нагоре: двайсет стъпки от мене дебнеше аскер...

Подир това иде един момент, от който помня малко нещо. Едва ми се мержелее – и сякаш повече в чувството, отколкото в паметта, – че сграбих леката си кавалерийска манлихера и се търкулих надоле. После – зная го повече като някой сън, отколкото като една действителност – десетки куршуми изпращаха между клоните на буките и ме поръсиха с вейки и листи. По-нататък, без да се замисля или поспра, аз скачах от главоломна височина в дълбоки трапища, пълзгах се и пак ставах и може би за пет минути се озовах при реката, отдето сутринта бяхме изпъзели догоре за не по-малко от половин час. А зад мене, по височините, войници опасваха с веригата си планинската гънка с очевидно намерение да ни изкарат като зайци край селото. И аз поех тичешком пътя нататък, прикриван от храсти и завои.

Сякаш някакъв обръч застыгаше гърдите ми – и едва позволяваше да поема дъх. Всичко пред мене се объркваше и ако говоря само за този момент, бих казал, че не зная дали беше ден или нощ. В душата ми лежеше като мъчителна тежест само едно неясно съзнание, че бягам от турци. И още, че напред някъде са отишли другарите, които трябва да намеря.

Аз стигнах край селото и надзърнах иззад последните хрусталаци: от другари ни помен. Само плахи селски фигури никнеха тук-там и се губеха зад плевизища и врати. А турците слазяха вече по ребрата на височините към селото. И първата стъпка напред би ме изложила пред неприятелско око.

Земята се изплъзна изпод нозете ми, небето се отмести изведнъж по-нагоре. Аз се почувствувах заюлян в пространството, населено от хиляди чудовища, навалили върху мене. И същевременно едно чудно развиделяване в главата, настъпило заедно с безграничното отчаяние, ми даваше възможност да обсъдя критическото си положение.

Аз реших да се повърна надире. Другарите не можеха да бъдат във от пазвата, в която се намирах, защото турците биха ги видели. А гърмежи, след първите върху мене, вече не чух. Освен това, и да не намерех изгубените, тук, из храсти и трапища, сам човек, все имаше вероятност, макар твърде малка да се укривя. И ту прав, ту приведен, ту пълзешком, според удобствата на прикритието, аз отивах пак нататък, отдето бях дошъл. На всеки случай револвера ми беше приготвен – с намерение да се застрелям, щом бъда съзрян. Не можех да очаквам, че турския куршум непременно ще потърси чело или сърце, А процедурата на влачене по тъмници и бесилки е тъй дълга и уморителна!...

Не бях взел още стотина крачки място, когато гарите се изсипаха из един тесен завой като под шени кози:

– Хъ! Ние те мислехме вече убит... Бяхме доле, когато видяхме, че те няма... А сега, мъчихме и насам, и нататък, все не може... Аскер, брате – аскер, свърши се...

Аз казах, че съм ходил чак до селото, че само нататък ни е оставен път. Затова, няма освен да се опитаме през там да стигнем насрещните висоти, дето бихме могли да се закрепим.

– Майко, да ми стъпи веднъж крачеца на високо! – простена някой.

И щом се показахме на отворено, градушка куршуми отблизо и далеч, отправени с викове и псувни, запрашиха наоколо ни. Ние се повалихме зад първия селски плет и отвърнахме. Вече съвсем претръпнал, аз хвърлих първия си куршум срещу турците с такъво чувство на голяма загуба, което ме кара да се усмихвам всякога, като ми дойде на ум. Защото, тъкмо се целех, една неприятелска шикалка ме напълни очите с пръст – и моята отиде нахалос...

Турците, част от които бяха вече по равнината, ни следяха с изстрелите си стъпка в стъпка. И ние ту лягахме зад плетища и зидове, възпирайки настъплението им, ту ставахме и бягахме, напредвайки към височините. А селото се потаеше в плахо безмълвие и само едните магарета даваха признак на живот: те пригласяха на гърмежите с рев до пукване.

На едно място пред нас се изпречи тясна уличка между две каменни къщи и ние навлязохме вътре. Но какво беше смущението ни, когато я видяхме преградена от камък може би два и повече метра висок! А куршумите се изсипаха в гърлото ѝ вече – и всяко приближаване назад към изхода би превърнало човека на рашето. Сетне аз помня само това, че направих като другите: подхвърлих карабината си нагоре, скочих подир нея – и сякаш криле ме прехвърлиха отвъде.

Още една прибежка в някаква градина и ето че се озовахме под

височината – цел на стремежа ни. Тук имаше каменна плевня, отделена от селските къщи само на няколко стъпки. Едва дишащи от умора, ние спряхме притулени зад нея. Да поемем нагоре – не беше много високо, но тъй изморени, би трябало просто да пълзим – и само един стрелец би стигнал на всички ни. Най-разумното бе да се възползуваме от трите големи камъци, които стърчаха в тясната пола между бърдото и плевнята, както и от зидовете на последната.

Радон Тодев, Сандю Китанов, Лазар Колчакоз и аз веднага се настанихме зад камъните и открихме огън. Йонко Вапцаров и Мицо влязоха в плевнята, отво-зиха бойници и ни придружиха.

– Бре, къде е Митрето! – досети се един за липсалия другар. И никой не можеше да си припомни дали Митър Ристев е бил с нас през селото. Време ли беше да си припомниме такива дребни работи!

А слънцето преваляше към запад и лек вятър подслаждаше барутния дим с пресния дъх на околните гори. В редките паузи сред гърмежа на пушките и рева на селските магарета – от съседните къщи се чуеше нежно гукане на млади гълъби. По едно време в челото ми се блъснаха две пеперуди – сборени за първата целувка може би. И в странното отегчение, което ме обземаше, аз изпитвах още по-странно чувство на очакване. Сякаш на всяко мигновение се готвеше да прозвучи някое властно „стига толкоз!“ – което ще спре гърмежи и вик. Като на шега аз турях патрон след патрон в пушката си и потръпвах едва ли не изненадан, щом някой куршум удареше близо до мене...

Върху един от склоновете на отсрещните висоти се бяха загнездили група войници и башибозуци, размесвайки пляска на маузерките с буботенето на кримките. Оттам се командуваше обграждането ни, по турски обичай, чрез тръба. По едно време групата се раздвижи в прибежки на разни страни, кой знае с какво намерение. Същевременно лъсна униформата на изправил се офицер, който размахна шашка и се повали.

– Откога те чаках! – провикна се Радон, ударил тая първа жертва.

– Убих, и аз убих един! – кресна също тъй Йонко из плевнята, сякаш беше изтребил цял полк.

А турците виеха като вълци от ожесточение. Посмелите от тях бяха на двайсетина стъпки пред нас, зад плетища и камънаци, отдето ни изпращаха куршуми и закани. Но да не останем длъжни в това отношение, единия наш Сандю беше достатъчен...

– Чабук бе, чабук бе, атеш гетириниз – по-скоро, по-скоро огън донесете! – изреваха ненадейно няколко гласа зад плевнята. Възползувани от улисането на Йонка и Мица към друга страна, турците се бяха

озовали под нашата „крепост“ и искаха да запалят сламения ѝ покрив. По тоя начин те биха ни заставили да напуснем позициите си.

– Хей, нека дойде още някой, че ние тук не можем само двама – развикаха се отвътре.

– А-ах, ето ги и на върха! – повтори Мицо, гръмна нагоре.

Аз скочих от мястото си, дето бях на тясно зад камък со Сандя, и хукнах към плевнята, наместо да отида лазешком. Тая непредпазливост щеше да ми костува твърде скъпо. Трябаше да измина 5–6 крачки място, дето постоянно се изсипваха неприятелските куршуми. Когато профучаха няколко такива край главата ми, аз се хвърлих в безумен порив напреди не зная как не се натъкнах върху щика на Мицовата пушка.

Двама с Йонка, ние скоро заставихме турците да се приберат в близката улица, между крайните селски къщи. Но едва свършихме тук, ето и нова беда:

– Пазете ни гърбовете – викаха другарите отвънз турци стрелят откъм полето, гледайте в реката!...

Никой не предполагаше, че неприятеля ще посмее да се яви и от тая страна, равна като плоча. Но отделни единици се промъкваха вече по коритото на малката река, която разделя селото на две половини и лъка-туши в полето на северозапад. А неудобствата ни за позиция в тая посока бяха най-големи. Една малка издигнатина, опряла гръб в плевнята, позволяваше наблюдението нататък само от покрива на последната. Аз останах сам да отблъсвам нападението откъм селото, а Йонко отиде да търси изход от затруднението. Той разкри бойница при самия покрив, направи седалище от дъските на вратата – и заяви, че няма „кеф“, по-голям от неговия.

Заобиколени отвред, сражението се разгореци на всички страни. Външните другари се разправяха в непрекъсната стрелба и ругатни с аксера и башибозука по близките крайселски висоти. Мицо водеше отчаян спор с турците от върха за трупа на един манафин, полазил надолу с прехапан език и страшно отворени очи. Йонко изхабяваше от време на време по някой куршум към реката и въздишаше: „Ех дано се иуят гърмежите до Черния връх, дано чуят нашите там!“ – А отдясно, во „сферата“ на моя огън, из дъното на улицата, се чуеха припрени викове: – „Теслим олунуз, бре комиталар, те зиян оладжакъсниз – предайте се, бре комити, ето изгубени сте!“

В отговор аз им изпращах куршум и проклетие.

Въздуха в плевнята, наситен с барутен дим, палеше гърдите, жажда сушеше гърлото. Сякаш запалена слама пълнеше с пушек главата и

помрачаваше съзнанието. Като че някоя грамадна стена беше натегнала върху плещите ми – и на всяка минута аз трябаше да я отблъсвам назад, за да не ме смаже. Пред мене не съществуваше нищо друго освен синята аскерска униформа и червения фес, в които се целех, щом се покажеха негде, било по-далеко в селото, било насреща в улицата.

Особно живо е отпечатан в паметта ми един случай на кръвнишки трепет и дебнене. На срещуположния по-висок селски край често прибягваха войници, вероятно с огледна цел. Такъв един, с яркоален фес – най-зления, който видях през тоя ден – трябаше да измине пред очите ми значително голо пространство.

На пътя му имаше плевня, новата врата на която се белееше срещу слънцето. Аз се прицелих в десния ъгъл на плевнята, като съобразих да стрелям, щом турчина отмине вратата – и първата по-нататъшна стъпка да бъде смъртоносна за него. Но моето нетърпение ме излъга: куршума превари една секунда и турчина легна при самата врата. Аз се прицелих отново в прага, като чаках само да се мерне феса на легналия, за да стрелям. И в това време, ако някой дойдеше с брадва над главата ми, не бих помръднал – да не изпусна жертвата си. Но ето че турчина се понадигна върху лактите си и аз гръмнах. „Врага“ изчезна, жив или мъртъв – не зная. В оня момент бих разменил двайсет патрона срещу едно уверение, че съм го убил. Сякаш той щеше да умре вместо мене...

Но скоро вниманието ми бе отвлечено на друга страна. Неколцина войници се бяха промъкнали в една долчинка, под самата ни външна позиция. Другарите ги турят на тясно с няколко рискувани подигания от местата си и те предпочеват най-близкото спасение – улицата. Но краката на единия останаха при входа, додето бъде засурнат навътре. И ний тържествувахме.

– Много здраве на аллаха, аго! – крещеше Сандю: – кажи му, че скоро ще пратим и по-големи от тебе. По-късно аз разказвах тая същата история на г. Odino Morgari, италиански депутат и сътрудник на в. „Avanti“, дошъл в София да се запознае с македонското движение. Тъкмо на това място ме прекъсна моя събеседник, като посочи да удари с пестник върху масата:

– Mon Dieu! Как тия хора не се нахвърляха да ви избият с щиковете си! По такъв начин те едва ли не биха минали с по-малко жертви.

Обаче нашето сражение не беше първо, нито последно в Македония и никъде турците не направиха тъй, както искаше горещия италианец. Те винаги търпеливо дочакваха обсадените да си изстрелят патроните и да се самоизбият, или пък да потърсят гробове в бой гърди срещу

гърди. В нашия случай те чакаха може би същото, видимо наплашени след жертвите, които бяха дали. И времето минаваше в налитания и бягство в заплашване живи да ни изгорят и в увещателни предложения да се предадем.

– Нема ли да се мръкне веднъж, че да видим какво ще правим – повтаряше Мицо, изправен край бойницата си: – ху, тази пушка се нагореши, ще ми изгори ръцете!

А Йонко, без работа при покрива, раздрънква огромната верига на часовника си, като намира случай да помечтае:

– Момчета, къде ли ще бъдем утре по туй време? Сега часа е десет и половина а-ла-турка...

– Ще бъдем на оня свят! – натегва отговор на езика ми, но аз изтръпвам и мълча.

– Ти гледай да замръкнем еднъж – отговаря Мицо вместо мене, – па тогава ще мислим за утре.

– Ако са чули ония на Черния връх – продължава Йонко и надничва въвн през бойницата си, – как мислите, досега биха ли дошли?

Надеждата за помощ от черновръхци беше на всинца ни. По един или други начин те не можеха да останат неуведомени за нашата схватка. Ако планинското ехо не отнесееше гърмежите до тях, някой човек на организацията щеше да им занесе вестта за положението ни. И нека побързам да кажа, че ехото свършва повече работа от селяните или поне ги изпреваря. Защото, както научих отпосле, на Черния връх били чути още първите гърмежи и опитното ухо на някои момчета успява да различи пляска на маузерките и пукота на манлихерките. Тутакси всички грабват пушки, като оставят на върха раници и пр. и полетяват към селото. Благодарение на обстоятелството, че повечето от черновръхци бяха облечени като турски войници, те почти се разбъркват с обсадителите ни, като приближават двеста стъпки до нас. Но когато „новия“ аскер обръща изведнъж пушките си върху „свои“, изненаданите турци пръхват на две страни като пилци...

Тогава ние чухме ободрителните викове на пристигналите:

– Дръжте се, момчета!... – Имате ли убити-и...

И плевнята отвърна:

– Всички сме живи, ура-а!...

Турците забравиха нас и веднага почнаха оглушителна престрелка с дошлите на помощ. Последните, двайсет души, пръснати надлъж край селото, пазеха да не им бъдат пресечени височините, отдето бяха слезли, и приближаваха към нас, за да ни очистят пътя. Улеснявайки задачата

им, доколкото беше възможно – защото все още бяхме обсадени отвред, – ние очаквахме момента да изскочим от позициите си и да отидем при тях. Съвсем окуражени, другарите подеха една глупава песен, грабната из репертоара на кој знае која българска казарма. И днес аз не мога да си припомня без смях козята кашлица на пресъхналите гърла:

Ний макар сме още млади,
не видели кървав бой, –

и т.н.

Обаче изведнџ наляво в селският път засвири нова аскерска трѣба, като ехо на която се обади оная на обсадителите ни. Това беше войска от с. Храсна, Мелнишко, повикана на помощ, както стана известно впоследствие, още преди да бъдем нападнати. Когато турците нададоха радостни викове, черноврѣхци бяха само на стотина крачки от нас. Но храсненският аскер полетя в обход и те удариха на бяг към планината. Скоро заглѣгнаха техните последни гърмежи. От това можеше да се заклучи, че турците не ги преследваха. Двеста, ако не и триста души, както се вижда, те считаха достатѣчна своята работа с нас.

И след половината час почивка, която ни даде, за да се разправи с черноврѣхци, аскера започна отново налитанията си върху ни. Пак атаки и предложения да се предадем, на които отврѣщахме с мълчел и ва стрелба. Дори и Сандю мълчеше.

– Братя! – простена някой отвън: няма вече епасение, тук ще мрем...

Униинето подир несполучилата помощ беше общо. Освен това съкрушително бе увеличението на неприятелските сили.

– Няма вече спасение, тук ще мрем!

Веднага ми дойде на ум, че нося у себе си документи, които биха дигнали олелия в много краища, ако попаднѣха в турски ръце. И аз извадих от чантата си цяла връзка книжа с намерение да ги разкъсам. Но щом казах да пристѣпя към действие, студен пот ме избѣ, прѣстите ми отмаляха: нима истина ще мра! И животното, властно и грозно в своето ужасение, вѣстана у мене со всичка сила. Аз повърнах писмата в чантата си – и отдѣгнах, като че бях нанесъл смъртоносен удар на самата смърт.

Не знам дали помислих тогава колцина биха трѣгли за една борба като нашата, при увереност в неминуемостта на жертвата. Така въпроса

би се опростил до самоубийство в името на общественото благо. Но човешката природа е твърде егоистична, за да отрече земното в личния живот пред земното в живота изобщо. Примерите от миналото, които наглед биха опровергали тая мисъл, всъщност я потвърждават. Защото те доказват, че вратата на историята и вратата на лудницата са на една и съща улица.

Обаче кой знае, не предполагам да мислех тогаз върху тия неща, защото няхах днешното свободно време.

Турците, след като съборихме още два-трима, отслабиха атаките и дори съвсем замлъкнаха. Ние подойдохме в себе си и Йонко пак съобразяваше, дали „окия“ биха могли да ни дойдат още веднъж на помощ, а Мицо блънуваше „тъмното“.

И тъмното не бе далеко, защото слънцето потъна зад бърдата, които простряха, сенките си върху селото. Почнаха да се чуят блъсъци на врати, груби аскерски гласове, женски и детски писъци – оглушителни заедно с магарешкия рев. Кремъчните тонове на тая адска шакофония се блъскаха в крехкото стъкло на вечерното мълчание и го превръщаха на прах. Те проникваха в гърдите и раздробяваха душата с ръбовете си. Аз предположих, че последния час на селото е дошъл...

Но скоро всичко се обясни. Турците бяха събрали тъпна мъже и жени, стари и млади, и ги караха пред Щиковите си към нас. Види се, те мислеха, че по тоя ачин ще ни турят на тясно – да стреляме върху свои или да се предадем. Тая варварска тактика на англичаните в Трансваал биде усвоена от турците и практикувана на няколко места в Македония. – Когато селяни и селянки се изсипаха около плевнята с плач и закланяния да не стреляме, ние изпразнихме пушките си над главите им с виковете „назад!“ И те бягаха, като се размесваха с дебнещите подире им турци които излагаха гърбовете си на повторните ни изстрели.

Още два пъти се повтори същата история, присъщия завършек. Подгонваните от аскера нещастници стенеха:

– Карат ни, брей, карат ни, бракя, пожалете ни.

Остър, пронизителен, съчетал нотите от цялата гама на страха и отчаянието, тоя стон още звучи в ушите ми – тъй явствен, като че голешовската тъпна е всеки час пред мене. Той се виеше като размахнато косила из въздуха, фучеше наоколо ми – и аз чувствавах прекосена някаква паяжина от невидими нишки, които ме свързваха с другари, с народ, с целия свят. И когато изкрещях с настръхнали коси: „назад, роби!“ – стори ми се, че сам опрях ръце и нозе о стената, зад която стоях, и се отласнах в някаква бездна. А в гърдите ми се плакнеше океан от най-

противоречиви чувства. Не зная съжаливах ли селяните, или се отвращавах от тях, че не бяха грабнали пушки, брадви и сопи върху турците, които ги третираха като чарда говеда. Не помня оправдавах ли себе си, или наричах кръвожадни палачи всички ония, които изпълняват присъдите на прогреса и цивилизацията за едно чуждо бъдаше, като давят в сълзи и кърви нашето остаряло настояще...

Подир несполуката с тълпата, неприятеля ни изпрати като парламентър селския кмет, който се обади отдалеко:

– Момци, не гърмете, аз съм коджабашията. Сакам да ви кажам нещо.

И той се показва из наблюдаваната от мене улица, пъхнал ръце дълбоко в пояс, види се, да ни увери, че мисията му има съвсем мирен характер.

– Момци, ето гледате, нема куртулуш, много са турците. Е па теслимете се, олам, за нашо добро, оти аскера нам фърля кабахат, ке запали селото. Така вели, пепел ке биде!

Йонко почна да крещи и доказва от покрива, че никой няма право да закача селото, щом ние сме били открити в гората. „Иди им кажи на тези кокошкари – завърши той адвокатската си реч, – нека дойдат с нас па се разправят, а не с баби като тебе.“

– Велим, браке, велим: ние сме мирни люде, що сакате. Йок, вели юзбашията, вий ги раните: санким вас-ка де. И вели, нека ония фърлят що силях имат, можем да ги пушим, вели. Молим ви се, бракя!

– Да мълчиш! – викна Сандю: – ние не сме ти братя, като хортуваш за предаване; не смей да ни казваш братя, че... – И той изригна една твърде енергична закана.

В търговита умора подир толкова вълнения аз изпитвах страшна досада при тая безкрайна разправия.

– Молим ви се, ристяни...

Без да се обадя, без да се целя, с чувството на човек, който протяга ръка да смаже забръмчала върху стъклото муха, аз гръмнах върху селянина.

– Ва-а!... – отсече думата си той и се хвърли в улицата.

– Удри, майка му стара, какво го слушаме – креснаха другарите зад мене: не можи ли да го простреш!

След прекъсването на „преговорите за мир“ турците подновиха стрелбата си отдалеко. Ние обаче не си правехме разноски да им отвръщаме, защото и никой от тях не излизаше на открито. Йонко, Мицо и аз разисквахме в плевнята, изпреварила с тъмнината си външния здрач.

Въпроса беше какво ни остава да направим за изобавлението си.

Естествено, ние трябаше непременно да излезем от обсадата още тая нощ. Осъмнехме ли на същото място, утрешния ден щяхме да бъдем полумъртви от глад и жажда. А главно патроните, които ни оставаха ед-ва биха стигнали да се държим два-три часа. Надеждата за помощ от прогонените в планината другари беше слаба. Оставаше сами да си отворим път, като се опитаме да прегазим в сгоден момент някоя от турските пусии. И ако знаехме даже, че в тоя опит би оцелял само един, ние пак трябаше да го направим. Поне нямаше какво да изгубим...

Не бяхме свършили обсъждането, когато външните другари нададоха вик и дружно изгърмяха. В същото мигновение чухме турски гласове и бягство, което веднага заглъхна. Едно аскерско отделение беше успяло да при пълзи в полумрака на три стъпки до външната ни позиция. Благодарение на високото и удобно наше място турците не успяха да употребят щиковите си. Но един от нападателите ни даде работа и забавление за по-дълъжко време. Кой знае от храброст или смущение, наместо да избяга заедно с другите, той легна в един трап пред самата Радонова позиция. И ние го пребихме там с камъни...

Аз и Мицо излязохме да усилим външните, а Йонко остана сам да наблюдава селото през моята бойница. Пълната луна беше плувнала по небето и плевнята хвърляше прозрачна сянка в полите на бърдото. Аз и Мицо се настанихме в тая сянка – нозе в нозе по двете направления на пътя, който минуваше край плевнята. При мене допълзя и Сандю, да си „похортуваме“. Той би пукнал, ако мълчи, а турците почти не даваха вече работа на езика му.

Турил пред главата си два-три камъка, изтегнат малко надясно от мене, Сандю изказваше впечатленията си от изминалия ден. Ние току протягахме врат един към друг – и види се твърде непредпазливо, щом турците забелязват главите ни в мяркането им. Изморен физически и душевно, аз едва държах клепките си отворени, готов да се унеса всеки миг в дълбок сън. По едно време поисках да предупредя Сандя – още бодър – да ме разбуди, ако заспя. Тъкмо помръднак да се наведе към него – шляп! – изплющя отзаде ми един куршум в камъка, дето преди секунда си подпирах челото. Мицо, който ми пазеше тила, трябва да сънуваше в това време свободна Македония и меко легло. Да останем тук още няколко часа, турците биха ни изповързали без много затруднение...

Нощта бе настъпила и прогонените през деня черновръхци побързаха с нов опит за освобождението ни. Те налетяха върху най-задните

турски патрули в полите на планината и подновиха за няколко минути надеждите ни без никакъв резултат. Помежду ни лежеше може би два километра място, посяно с турски засади, и двайсетмина хора бяха твърде малко, за да ги разбият. Наистина, имаше посока, отдето една помощ непременно би сполучила – именно гората зад върха, тъй зле използван от неприятеля. Обаче с тая цел би трябало да се направи по голини и равнина един обход, за какъвто другарите нямаха нито сили, нито време. И ние бяхме изоставени пак на себе си – на случая. Отблъснали неканените гости, турците веднага прекратиха гърмежите си. Те смятаха, че ни държат в ръце достатъчно здраво, и чакаха утрешния ден. А в чакане имаше как да се убие времето из селото...

Наближаваше полунощ, когато ние решавахме шепнешком, глава до глава в сянката на плевнята, коя посока да хванем. Към селото, дето безчинствуваше аскера, или по направленията на пътя, който слазаше в равнина, изхода бе невъзможен – и нататък не би имало къде да се крием. Оставаше върха с гората зад него. Ние решихме да се покатерим нагоре, да завием около дясната страна на турската пусия, да ударим на огън и нож, щом бъдем забелязани, и който остане жив, да бяга в шумата. Дъждовете бяха изровили по реброто на бърдото един доста широк улей, чийто ляв бряг хвърляше сянката си по дъното му. Из тоя улей щяхме да пълзим един подир друг, по възможност най-тихо, за да смутим турците с ненадейността на появяването си. А понеже някои щяха да бъдат вече при засадата, изложени на първия удар, когато идещите подир тях ще се ползват от смутолевицата да нахълтат в гората, жребия трябаше да определи местата ни. Затова условихме следния ред: един ще пропълзи досетина стъпки, а останалите ще пазят най-голяма неподвижност. После втори ще задмине малко първия и ще се притаи. Трети ще отиде пред втория и т.н. Установили това, ние дадохме няколко последователни изстрела, условни за наши хора, ако са някъде близо. Обаче никой не отвърна – черновърхци си бяха отишли.

И ние потеглихме нагоре, по сянката на улея, като се настигахме и задминувахме един-други. Аз виждах как човек може да се движи почти без участието на ръце и нозе. За половин час едвам изминахме Половината от ония стотина стъпки, които трябаше да вземем по тоя начин. Сякаш цялата природа бе притаила дъх заедно с нас. А от време на време се чуеше вече, като изпод земята, задържан говор или задавено покашлюване от турците в засадата. Нервно затрепералия лакет или коляно събаряше някое камъче надолу и сърцето почваше да бие до задъхване. В тия мигновения като че самото небе се снишаваше в тревожно

дебнене над нас. А луната разтягаше по-широко своята предателска усмивка. И аз я проклинах в душата си.

Ето ни само десетина стъпки далеч от турците, почти успоредно с тях, понеже бяхме кривнали вдясно под върха. Стигнали дотук, ние забравихме всяка предпазливост и се втурнахме напред към тъмната гора, без да бъдем обезпокоени от някого.

Сутринта, както ми разказваха после, турците от разните засади дошли почти до бой помежду си, обвинявайки се едни-други в изгърването ни. Предполагам, че най-много са крещели ония от тях, които بلاгоразумно ни дадоха път.

* * *

През целия остатък от нощта ние се лутахме по висини и долища, като знаехме само това, че отиваме към Мелнишко. Утрото ни засвари сред гъста букова гора, върху почти отвесна урва, далеко под която се виеше път и шумеше река. Там през целия ден залъгвахме глада с букови листа и жаждата с олово. А турците диреха – кой знае кого, ума си или нас – доле по пътя, където неведнъж ни се мярнаха.

Вечерта ние слязохме при реката и заловихме два-мина мъже и една жена. За щастие, те се оказаха хора на организацията, които знаяха вече голешовската история, и ни разцелуваха като „добре дошли от оня свят“. Подир един час се настанихме в букаците срещу мелнишките села Белово и Храсна.

Още същата нощ аз писах в Ловча, че ще закъснеем за конгреса, защото не сме в състояние да тръгнем веднага, и питах за Делчевата участ. Получения отговор гласеше, че конгреса е осуетен и че Делчев е убит.

Но тия и други горчиви известия се получиха чак подир три дни. И ние имяхме време да починем хубаво настроени подир избавлението, като разказвахме по няколко пъти и всеки за себе си известните на всички ни подробности от станалото. Само липсването на Митра Ристев ни понатъжваше от време на време, впрочем напразно, защото по един просто невероятен начин той беше останал жив. Ние не знаехме това – и другарите, като отиваха от причина на причина, окачваха бедната Митрева душа все на мой врат. Мълчеливия Лазар ме гледаше изпод вежди с очи на всеблаг християнин и сякаш думаше: „Грешнико, знаеш ли за божиия съд?“

По едно време селяни донесоха новината, че турците изброили в Голешово единайсет души убити и още повече тежко и леко ранени.

Между скоби казано, неволно сме ранили селския поп – и едно магаре. Ние изразихме задоволството си едва ли не с виене и лай като шакали. В една или друга форма всеки подражаваше Мица, който се биеше с плесница по гола шия и играеше ръченица. А Радон си припомни за убития с камъни турчин и се ядоса, че мястото не бе позволило да се употреби щик, който би потъвал „като в узрял пъпеш“. Той правеше движения с ръце, като че мушкаше някого, и пъхтеше издън гърди: „Още веднъж! Още веднъж!“...

Само Лазар въздишаше отстрана, унесен сякаш в молитва.

Невесел край

Няколко дни след Голешовското сражение аз срещнах подпоручика Танушев и Димо х. Димов, които идеха от Неврокопско. Те ми разказаха подробностите на Делчевото загиване в с. Баница и несъстояването на конгреса в Алиботуш. Ако сражението не бе попречило, аз бих се намерил сред конгресистите и може би щяха да се вземат някои решения. Близкото другарство с Делчева и революционния лист, който издавах, ми бяха спечелили доста влияние сред работниците в окръга. И те, според разказа на дошлите оттам, искали да ме чакат, предопределяйки за мене даже и главатарството над овдовялата Делчева чета. Лъстеше ме това преувеличено доверие в моите сили, но аз не предприех нищо да го използвам. Д. х. Димов, пред чиито очи бе паднал Делчев, успява най-после да зарази конгресистите с моментното си отчаяние и ги разпръсва. Така завършена – аз счетох работата най-добре свършена, понеже каквото и да се решеше, щеше да бъде решено без Яне Сандански – за пакост. Сандански се бавеше в България, дето бе отишъл за материали. Аз го подирях там – колкото да поема глътка свободен въздух – и сега се връщам с него в Пирина.

Ирин-Пирин – едно име, в което звучи дивното съдържание на неизречената хайдушка песен, загатната от най-големия български поет. Едно име – което сякаш разгръща пред душата страница по страница вековната епопея на народни борби и жертви. На отиване или връщане, четири пъти съм виждал аз Пирина ту от един, ту от други рилски връх. И вся кога изпъкваше той пред очите ми като някой стар хайдутин, огърнат в своята тъмна гуня, нахлупил рошав калпак над склучени вежди и приседнал на засада. Блазе томува, който се е простил с мило и драго, за да се халоса там, под сянката на бащинско крило. Страшен е той като вълка, който вие нощем из тъмните усои – волен е неговия дух като орела, който се издига над шеметните белоглави чуки...

Ние бяхме вече на Демиркапия – средпиринската „железна“ врата, която дели планината на две части: разложка и мелнишка. То беше през втората половина на мая и лятното слънце бе разсякло зимната броня на гигантския връх, за да ме лиши от удоволствието да се плъзгам стремглав надолу. Аз го бях имал това лудо удоволствие едва преди две седмици, отивайки към България. Тук, отвръх Демиркапия, с езерата под нея, с върхове и бездни зад нас и напреде ни, дивото величие на картината е

безподобно. Но аз жаля, че никога през скитничеството си из Македония не се досетих да вземам бележки за местата, които виждах. Бележниците ми са пълни с непотребни дреболии и ето – между тях няма нито един ред за някой кът на разкошната отвъдрилска природа. Хората поглъщаха моето внимание изцяло.

Тия хора сега бяха около мене 40–50 души, повечето четници, а останалата част – преносвачи на материали. Начело с Яне Сандански, мои другари са, както съм поменал на друго място, Никола Наумов, македонски публицист, Димитър Стефанов, адвокат и бивш задграничен представител на организацията, Александър Радославов, естественик, току-що свършил учение, Любомир Харизанов, вестникарски сътрудник, поручик Наумов и подпоручик Ангелов, бежанци от полковете си, и др. Ние отивахме да свикаме нов окръжен конгрес, чиято задача щеше да бъде, между другото, да избере и нелегален окръжен комитет. В съгласие со задграничното представителство, което в момента играеше ролята и на централна власт, кандидати за окръжното управление бяхме – Сандански, Стефанов, един от двамата офицери, Н. Наумов, ако понесе неудобния горски живот, Мълчанков, бивш учител, очакван да дойде из Неврокопско, и моя скромност. Ние пристъпвахме в Мелнишко, околия на Сандански. Тук, из пиринските пазви, беше сравнително най-удобно да се състои предполагаемия конгрес и най-безопасно за пребиваване на едно управително тяло.

И в надвечерието на сериозна работа, аз вървах с мрачно предчувствие за изпитанията, които ми предстояха. Подозрителен, какъвто съм, струваше ми се, че Сандански бе подозрял у мене една амбиция, която – как ли да се изразя? – не можеше да му бъде много приятна... Не е чудно да се лъжа, но ако съм прав – лъгал се е моя другар. У мене никога не е съществувало какво да е честолюбие по отношение македонското дело. Отначало ме увличаше само романтизма на работата, а по-късно – дълга на българин, който гледа обаче да помине с минимален ангажимент, смятайки, че други ще бъдат по-полезни, бидейки в състояние да се отдадат всецяло. И след убийството на Гарванова и Сарафова, когато приятели и другари от общия конгрес ми предлагаха най-настойчиво едно видно място в революционната организация, аз се уморих да отказвам, като приех само съвещателно представителство. Както и да е, неразположението на Сандански към мене беше очевидно. Ние прехвърлихме границата, прегазихме Разлога, избродихме половината Пирин – все заедно, но по организационни дела приказвахме твърде рядко. Макар всякога предупредителен, той ставаше от ден на ден по-предпазлив

към мене, а пък аз – все по-нервозен и сърдит.

Дружината се люшна низ полуотснежените ребра на Демиркапия – едни скачайки като кози от камък на камък, други хлъзгайки се неудържимо по голите песъчливи подплеси.

– Мечка. Вдясно нагоре. Мечка с меченце! – развикаха се неколцина изведнъж.

Додето успеем да видим звяра, два-три изстрела бяха гръмнали вече. След няколко секунди стреляше цялата дружина и всички крещяха:

– Хей, хей, какво правите, луди ли сте! Ей го Лопово, има аскер, ще ни тури лютото! Престанете, хей!...

И никой не преставаше. А мечката се вътреше на едно място с мечето, което подскачаше около нея или се криеше под нозете ѝ. Град от куршуми се сипеха върху уплашено ревнолите животни, изложени върху един подплес зад дълбока пропаст, не по-далеч от двеста стъпки. Изхабиха се може би сто патрона – то бе врявата на цяло сражение – и нито един куршум не улучи. Когато стрелбата престана, престана да се върти и мечката, като протягаше шия удивено, прибрала мечето под себе си. А планината ехтеше от гърмежите, чути посредством ехото на мълвата чак в България. След няколко дни софийските вестници писаха, че сме имали един кръвопролитен бой с многоброен аскер, от който били паднали стотини убити и ранени, и от нас – разбира се, съвсем малко, или почти никой...

Ние пък се пилеехме през това време из дебри и усои, необезпокоявани от никого, макар че положението изобщо бе ужасно поради усилените претърсвания и арести. Особено тук, в Източна Македония, при това изхабено население, над всичко тегнеше черна безнадеждност. Близостта на България е била за тоя край во всяко отношение фатална. При каква-годе; опасност, отсамвардарския македонец е намирал удобно убежище в братската страна, а понеже политическия натиск засяга винаги най-добрите – най-добрите са се изселвали и народа бе обезцветен. Същото обстоятелство, близостта на България, развърщаваше и нелегалните работници, „професионалните революционери“. Те влазяха-излязяха, меняха околии и неосъществима ставаше планомерна работа. Западна Македония имаше друг образ, защото там хората отиваха в затвор, на заточение, из планините и най-накрая пак се връщаха дома ей. Същото бе и с нелегалните, които напущаха своите места само когато ги повалеше неприятелски куршум. Те опознаваха хората, усвояваха система в службата си и постигаха хубави резултати за делото. Тъй Битолско можи да направи едно истинско въстание, когато източните окръзи се

оказаха некадърни даже за пародия...

В момента ние се движехме из мелнишката половина на Пирина и аз имах случай да наблюдавам околията на Сандански. Един изумителен факт: през това време се хванаха нишките на една шпионска организация. Тя имаше агенти в повечето села на околията и целта ѝ бе – предаването на Сандански. В нея влазяха много членове на революционната организация, между които пръв бе касиера на околийския комитет, някой си Борис. След един месец се обявяваше общо въстание, а тук никой не смееше да покаже нос във от планината! Въпреки всички жестокости, предателите никнеха, никнеха...

И ние меняхме бивака си всеки ден или нощ, от усоя в усоя, дето вести и разпореждания пристигаха и излизаха с нарочни куриери.

Измокрена и премръзнала, дружината се пробуждаше след бурна и дъждовита нощ – и всички бивахме на крак, щом утрото позлатеше върховете. Нетърпеливи да се сгреят и жадни за светлина, мнозина от нас се подемаха нагоре срещу слънцето – и после се връщаха стъпка по стъпка назад, водейки деня... И ние минавахме топлите и светли часове, разположени край някой тих или бурен поток, гладни и мрачни или сити и весели. Но обичах аз пиринските вечери, с тяхното бяло небе и раннеравен здрач, когато поемахме някой безкраен рид, за да се прехвърлим в друга усоя. Реката бучеше дълбоко зад нас, сякаш някакво стениание надуваше земните гърди и като че ставаше видим плахия образ на тишината в тъмната гора. Сърцето биеше с тревожната сила на тая хайдушка природа и погледа се впиваше пронизително напред, дебнеш едно промеждие, една преграда или една жертва. А луната огряваше невидима и задгорието тънеше в кървав пламък. – След полунощ славея пилееше сребърната роса на своите трели – над нас, унесени в морен сън под вековни буки. И ето че се раздаваше призивното изсвирване на някой куриер и отзивно изтракване с камък или тояга върху приклада на пушка. Часовия бдеше...

Обаче окръжния конгрес, който искахме да свикаме, очевидно, нямаше да се състои. Уж беше писано по всички околии да изпратят делегати, пък се явяваха само околийските войводи, чудно нещо – един по един и в разни времена. Сандански се уединяваше с тях, додето ги отпрати. Какво се говореше и тъхмеше – знаеше само Димитър Стефанов, единствено комуто се доверяваше всичко. След отправянето на всеки войвода Сандански явяваше само, че ние, кандидатите за членове на окръжния комитет, имаме още едно признание...

– Добре – казах еднъж аз, – но какво ще правим с върховистите?

Ето капитан Стоянов от Джумайско иска споразумение...

Сандански, разкрячен пред мене, пъхнал ръце в джебовете на панталоните си, отблъснал каскет надире, дигна рамене странно усмихнат.

– Стоянов – продължих аз – може да бъде много полезен, особно в обстоятелства като нашите, с такъво население... Той, изпитан храбрец, с обаяние в околията си, може да помогне много за сериозността на бъдащите наши акции.

На тоя разговор присъствуваха другарите Никола Наумоз, Стефанов и Радославов – за последния не съм напълно уверен. Те мълчаха.

Сандански се обърна наляво, после надясно и най-сетне продума:

– Нямам нищо против, нека дойде да се „споразумеем“.

Той подчерта крайната дума с ирония и продължи:

– Колко души води Стоянов, двайсет и девет ли? Ке ни останат двайсет и девет хубави манлихери...

Тоя човек беше непримирим в своята вражда, която по това време нямаше вече нито шушка оправдание. По-късно, след въстанието, той успя да устрои една засада, от която капитанина изгуби много добри хора и едва спаси живота си. Значи аз съм имал право да взема думите на Сандански за достатъчно сериозни и да избухна:

– Яне, това е безумно! Ако то би ни дало и свобо дата на Македония, пак бих протестираал. Аз се считам член на окръжния комитет, без чието решение нищо не бива да се предприеме. При едно подигане на въпрос за братоубийство ще гласувам с оставката си.

По навик Сандански изцеди през стиснати устни нлюнката си.

– Я море, ке им... За тех пипонари не се карам!

И той цвъкна още веднъж, по-енергично.

Другарите се заеха да ме успокояват. Те казваха че съм бил много опърничав.

Ние продължавахме да се губим от усоя в усоя. Положението се влошаваше все повече, аскер и заптии скитаха по селата и изтезваха населението. От ден на ден по-трудно проникваха до нас хора. Редовната ни храна, когато я имахме, бе царевичен хляб, по-скоро тесто и още: хурда, изварена от суроватка нещо като угасена вар с дъха на нечиста плът. Спомням си как един другар се плесна по челото и извади от чантата си запечатан син плик, който му бил даден в София е поръка да го отвори, когато не е хапвал двайсет и четири часа. Днес той беше добил право да удовлетвори любопитството си и пред наобиколилата го дружина изскочи Танталовска софра. В плика се оказа един голям лист за ястия от софийската гостилница „Цариград“. И нашия гладен другар

четеше задавен от слонка: Закуски: черен хайвер, сардела... Супи и чорби: с фиде, пилешка... Готвени – печени – салатата...

Но случваха се и дни на преядане, когато не успяхме да заловим някой „предател“ или „шпионин“, който имаше в Пирина мандра: отмъщението се изливаше върху стадото му...

Мнозина от дружината, било поради неиздържели-вост, било поради някакво незадоволство, бяха оставили Пирина, за да се върнат в България. Между тях бе и поручик Наумов, който се оказа твърде нежен за суровия хайдушки живот. Аз не можех да се оплача от себе си, дори напротив: често пъти не отстъпвах и на калени харамии. Напуснал София още на 6 януари – не смятам, че починах през майската садмица в София, – набирах ми се шест месеца лутане из Македония, без да бях охнал. Но съкрушен от вътрешни терзания, сега аз се влачех като пребит, търсейки изход. И един ден го намерих.

Драмската чета бе разбита в с. Баница, когато падна и Делчев. Един малък остатък от нея, 4–5 души, се движеше с нас. Така че за Драмско трябаше да се сформира нова чета, която можеше да играе значителна роля в предстоящото въстание. През тоя край минава железопътна линия – добро обстоятелство за ефектни атентати.

Аз повиках настрана другарите от „окръжния комитет“ и им съобщих решението си да се туря начело на драмската чета. Те, разбира се, го приеха, удивлявайки се на куража ми. Наречената моя околия беше в огъня на една афера: изтезания, разкрития и арести. При туй революционната организация там простираше мрежата си само върху десетина български или полубългарски села, изгубени като малки острови сред турско и гръкоманско море. – Аз пряко заявих, че не искам да остана в никакъв окръжен комитет, защото не мога да нося отговорност за чиито и да било ексцентричности. Сандански разбра и заобиколи:

– Ти, и там като си, пак ќе останеш член на комитета; ќе участвуваш в решенията.

– Именно това не искам.

– Не люти се, море...

И той цвъкна два пъти пред себе си.

Аз събрах хората от разбитата чета и обяхих, че ще отиваме в овдовялата околия – през Неврокопско, отдето трябаше да взема два-трима професионални харамии. Всички селяни от оня край, моите четници се радваха като деца, че ще се намерят между близки и свои. Насядали около мене, те говореха:

– Ти не се грижи за нищо. Нам си остави и чантата, и пушката.

Леко ке поминуваш...

Мили бедни хорица, те мислеха, че тъй са ме приласкали най-хубаво.

Аз се осветлих подробно върху положението в Драмско и се обърнах към Сандански:

– Яне, в разнебитената околия, дето отивам, има всичко петдесет кримки. Но туй не е беда, защото там ще се работи не с много хора и пушки, а главно с динамит по железницата. Напоследък тук, в Пирина, се складираха 800–1000 лири материали. Из пещерите Ще остане да гние толкова меланит, защото няма къде Да го употребиш. Дай ми една част...

– Не, не давам. Той ми треба, динамита. Разхвърли данък в околията си и прати хора в България да купят, каквото е нужно.

– Де туй време, нели след месец ще захващаме решителни действия! Материалите, които искам, купени с общоорганизационни пари. Не мисли, Македония е само Мелнишко.

– Не ми треба да знам, всеки себе си гледа. Кой достави на организацията четиринайсет хиляди и петстотин мис-стонки? От тях са купени тия материали. Те са мои...

И той цвъкна, разчесвайки с пръсти брадата си.

– Така ли? Добре!

Заделен с драмските четници, аз прекарах една безсънна нощ.

На другия ден Скрижевски, – който по-късно стана известен като разложки войвода, но тогава четник при Сандански – ми заяви, че би желал да дойде с мене в Драмско, отдето е родом. Бивши учител, той щеше да бъде единствения интелигентен човек в четата ми. Освен това, работил по-рано в родния си край, той познаваше и местата, и хората. Предложението ме възхити и аз се изстъпих пред Сандански:

– Яне, Скрижевски иска да дойде с мене. Ти разбираш, че той ще ми бъде дясна ръка. Пусни го.

Сандански се намръщи:

– Като иска, нека върви. Никой не може да го спре насила. Само нека остави пушката си, която принадлежи на моя район.

Но Скрижевски не искаше да се раздели от дотогавашното си винаги щастливо оръжие. Всеки, който е хайдутувал, познава тоя странен фетишизъм, примесен с много грубо суеверие.

– Яне, Скрижевски няма да дойде без пушката си. Тук, у тебе, има 4–5 манлихери, оставени от хора на разбитата драмска чета. Ще ти дам една от тях в замяна.

– Харно, ама твоите са дълги, пехотински, а пушката на Скрижевски е кавалерийска карабина.

– Наместо нея ще ти оставя лично моята. И тя е кавалерийска.

– Не може. Твоята е германска система, с открита цев, а другата – френска, покрита.

– Тогава да я разменим срещу две: ето моята и една дълга напаногон. Скрижевски ми е необходим.

– Рекох не може. Защо си приказваме!

И той сякаш подража някой щадраван зър-зър-вък-цвък-цвък...

Аз се оттеглих с пламнали очи и разкъсано сърце. Дoisълта ми притъмня като нощта, която настъпваше. Прорязваха тъмнината в мене светкавиците на въпроси, които ме е страх да повтoря.

Тая нощ аз щях да тръгвам вече за Драмско и до съмнало очаквах куриер от с. Пирин, за да ме изведе из планината. Но водача не дойде, както не бе донесен й чакания все оттам хляб за цялата гладна дружина. На другия ден научихме, че миналата вечер селото било заобиколено от войска и никой не посмял да се покаже навън. Сутринта Стефанов, Наумов и Радославов поискаха да изгладят „недоразуменията“ между Сандански и мене, но излезе противното. В края на разправата аз блъснах пушката си:

– Напушам окръга и тръгвам за България!... И доброволно заявих, че ще остана в Пирин още малко време, додето се намери някой благовиден предлог за връщането ми. Не исках да излязат наяве нашите караници, които биха подействували разврати-телно сред момчетата.

Н. Наумов и Д. Стефанов искаха да почнат издаването на един революционен лист като моя, издаван През зимата и пролетта. Сега имаше донесен от България отличен хектограф, за който почти завиждах, припомняйки си как мъчно бе приготвен моя от нечиста туткал и глицерин. Новите македонски вестникари тъкмяха да се отдалечат в една пещера, придружени от Петра Милев, четник на Сандански и по-късно неврокопски войвода, който падна в предвече-рието на младотурския преврат. Аз се присъединих към тях, да прекараме заедно моите последни пирински дни и да им бъда полезен с опитността си.

Пещерата, дето отидохме, бе току под челото на една рядко залесена чука. Ние слязохме до ниския вход пълзешком, като рискувахме да се провали някой В зиналата под нас бездна. Вън личеше само небето – вяло над черния насрещен масив, който изглеждаше тъй близък, че сякаш човек би скочил до него. А доле пееше бурна река. – Запалената свещ осветли „редакционното помещение“, което приличаше на голяма

селска стая, малко по-дълга, отколкото широка, еднакво висока. В това подземие беше складирани всички динамит, част от който Сандански ми отказа без сам да употреби някога макар троха за работа. Един дъсчен под, метър висок, предпазваше материалите от влага. Той послужи и нам за общ креват, върху който ни прескачаха плъхове, големи като зайци. След няколко дни аз намерих в гърба си и един премазан гущер.

Инак тук се живееше доста удобно. До нас имаше достъп само един верен куриер, който донасяше храна през ден. Ние се настанихме тъй хубаво, че не ни липсваше дори кафе. Стефанов и Наумов се заеха да пишат. Петър Милев, ловък като дявол, слазаше в пропастта и се връщаше с пълен бъкел през рамо. Безучастен към всичко, аз седях на широкото каменно стъпало пред вратата, под сянката на разкошен венец от букови храсти. Там прекарвах много часове, до късна вечер. Околните заградни висоти, покрити с бухнала зелена наметка, хипнотично еднообразни, приспиваха мисълта. И глухият клокот на реката лелееше моя полусън – тя пееше и разказваше... Може би мнозина са имали в подобни случаи такъва илюзия. То беше мелодия, слушана някога, много отдавна, и забравена, която ми напомняше едно минало толкова приятно – и колко тъжно, боже мой! То беше разказ без думи, който изпълняше душата с изнеможено копнение, – и тя се рееше далеч оттук, далеко назад... А звездите блестяха сякаш по насрещното лесисто бърдо, като брилянтни светила на вълшебен палат. И луната се показваше там – не луната, а усмихната и тъжна хубавица, която зовеше, зовеше...

Минаха дни в суетни усилия от страна на другарите „вестникари“ да направят нещо. Хектографа се топеше от летните горещини и работата не се удаваше нито сутрин, нито късно вечер. Най-сетне ние се върнахме при дружината, дето намерихме тълпа бежанци от Драмско – мъже, жени и деца.

– Добре, ще вървя с тия нещастници. Компанията ще бъде интересна...

На втория или третия ден ние съобщихме на „момчетата“, че уж е получено от България писмо, с което ме викат да се върна „по важни работи“. И аз турих на нозете си железни куки или „котки“, както ги наричат планинците – и поех хлъзгавата височина заедно с бежанците. Тръгна и Никола Наумов, който вече се беше наситил и напатил... Когато стигнахме в разлога, вън от обсега на Сандански, той изяви голямо недоволство от последния.

– Бай Кольо – ядосах се аз: – сливи ли имаше в устата, та не ме подкрепи, когато се карах?

– Лудо си, момче! Попипай, стои ли ти главата на раменете. Като стои, можеш да се радваш и чудиш заедно с мене...

Но въпреки тогавашните неприятности, въпреки и по-късна „идейна“ неприязън, Сандански не стана пред мене черен като дявола. Стихийната енергия, гранитната упоритост, невероятната воля на този човек всякога са ме възхищавали. При малко повече самостоятелна мисъл, трезва амбиция и разбории средства, той би бил един от най-едрите творци на македонската революция.

Аз така мислех и на връх границата, шепнейки приведено озърнат своето сбогом на Македония...

КРАЙ

Яворов работи върху своите спомени от Македония в продължение на няколко години. Започва да пише първия спомен – с окончателно заглавие „Към границата“ – на 10 декември 19004 г., а самата книга „Хайдушки копнения“ излиза от печат преди 25 декември 1908 г. (на корицата е означено: 1909 г.). През тези 4 години Яворов печата в „Мисъл“ и „Демократически преглед“ отделните глави, като непубликувана в периодиката остава единствено последната глава „Невесел край“.

Източник: Словото

Публикация

П. К. Яворов, „Събрани съчинения в пет тома“, Български писател, С.1977–1979, под редакцията на К. Куюмджиев
Набиране: Гергана Мечкова и Мартин Митов

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/7211>]